NORBERT ELIAS

Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine

ÇEVİREN
OĞUZHAN EKİNCİ

iletişim

"Tüm bunlar, gelişmiş toplumlarda ölümün ve ölmenin, yaşayanların ufkundan önceki zamanlarda olduğundan daha fazla çıkarılıp normal hayatın perde arkasına sürgün edilmesine katkıda bulunuyor. Hiçbir zaman insanlar, günümüz gelişmiş toplumlarındaki gibi böyle sessiz ve hijyenik ölmediler ve yalnızlığı bu kadar teşvik eden toplumsal koşullarda yaşamadılar."

Norbert Elias, bu küçük kitabında başyapıtı *Uygarlık Süreci*'nin izini sürüyor aslında. Uygarlık sürecinin özgül ve zorlu, soğuk bir yüzüne, ölme deneyimine eğiliyor.

Elias, ölümün toplumsal tarihinin bir klasiğini, Philippe Ariès'i eleştiriyor öncelikle. Onun, "geçmiş zamanlarda insanların huzur ve sükûnetle öldükleri" varsayımını sorguluyor. Elias'a göre modernleşme ve uygarlaşma sürecinin ıstırapları azaltmada ve ömrü uzatmada kat ettiği mesafeyi küçümsememek gerek.

Ancak, *Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine* kitabı, modern zamanlarda ölmenin "sorunlarıyla" yüzleşmekten de geri durmuyor, tam tersine, buna yoğunlaşıyor. Ölmenin toplumsal yaşamdan "alabildiğine tecrit edilmesinin" ve "gözlerden saklanmasının" sorunları üzerinde duruyor.

Ölmenin bir *insan hali*, bir deneyim olduğunu hatırlatan bir eser.

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-3476-8

9 789750 534768

KDV'DEN MUAFTIR

NORBERT ELIAS Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine

Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen
© 1982 Norbert Elias
Bu kitabın yayın hakları Kalem Ajans aracılığıyla
Liepman Ag Literary Agency'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 3274 • Politika Dizisi 231
ISBN-13: 978-975-05-3476-8
© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2023, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

NORBERT ELIAS

Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine

Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen

ÇEVİREN *Oğuzhan Ekinci*

iletişim

NORBERT ELIAS Yahudi bir ailenin tek çocuğu olarak 1897'de Breslau'da doğdu, 1990'da Amsterdam'da öldü. Karl Jaspers, Edmund Husserl ve Richard Höningswald'ın öğrencisi oldu. Alfred Weber ve Karl Mannheim ile birlikte çalıştı. 1933'te Almanya'dan ayrılarak İngiltere'ye yerleşti. 1954-1962 yılları arasında Leicester Üniversitesi'nin Sosyoloji Bölümü'nde görev yaptı. 1965'te Almanya'ya döndü. Münster, Konstanz ve Aachen üniversitelerinde dersler verdi. 1984'ten sonra Amsterdam'da yaşamaya başladı. 1939'da İsviçre'de yayımlanan *Uygarlık Süreci* uzunca bir süre tanınmayan bir yapıt olarak kaldı. 1969 baskısı da pek dikkat çekmedi, ama kitabın 1976'da Almanya'da yapılan ikinci baskısı, Elias'ın sosyolojinin klasikleri arasına katılmasını sağladı. 1977'de Adorno Ödülü'nü aldı. Yapıtları: *Über den Prozeß der Zivilisation I* (1939, Türkçesi: *Uygarlık Süreci*, cilt I, çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları, 2000); *Über den Prozeß der Zivilisation II* (1939, Türkçesi: *Uygarlık Süreci*, cilt II, çev. Erol Özbek, İletişim Yayınları, 2002); *Engagement und Distanzierung* (1983); *Über die Zeit* (1984, Türkçesi: *Zaman Üzerine*, çev. Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, 2000), *Studien über die Deutschen* (1989), *Etablierte und Außenseiter* (1990), *The Symbol Theory* (1991), *Mozart: Zur Soziologie eines Genies* (1991, Türkçesi: *Mozart - Bir Dahinin Sosyolojisi Üzerine*, çev. Yeşim Tükel, Kabalcı, 2000).

Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine

1

Sevdiğiniz insanların ve kendinizinki de dahil olmak üzere her yaşamın sona erdiği gerçeği ile başa çıkmanın çeşitli yolları vardır. Adına ölüm dediğimiz insan hayatının sonu, Hades'te,[1] Valhalla'da,[2] cehennemde veya cennette ölülerin birlikte yaşayacaklarını hayal ederek mitleştirilebilir. Bu durum, yaşamın fani oluşuyla baş etmenin en eski ve en yaygın insani mücadele biçimidir. Kişi, gizleyerek veya bastırmak suretiyle reddederek yahut belki de ölümsüzlüğüne olan inancıyla –"başkası ölür, ama ben değil"– mümkün olabildiğince ölüm düşüncesinden kaçmaya çalışabilir, günümüzün gelişmiş toplumlarında bu yönde güçlü bir eğilim vardır. Ancak kişi, en nihayetinde kendi varoluşunun bir gerçekliği olarak ölümle yüzleşebilir; hayatını, özellikle de diğer insanlara karşı tutum ve davranışlarını bu sınırlı aralıkta düzenleyebilir; bunu bir görev olarak değerlendirip kendisinin ve başkalarının sonu geldiğinde onlarla vedalaşmayı

1 Hades: Eski Yunan mitolojisinde ölülerin ruhlarını barındıran yeraltı dünyasıdır – ç.n.

2 Valhalla: İskandinav mitolojisinde ölen kahramanların gittiği yerdir – ç.n.

olabildiğince rahat ve hoş hale getirebilir ve bu görevin nasıl gerçekleştirileceği sorusunu ortaya atabilir. Bu soru, günümüzde, bazı hekimlerin de gizlemeksizin apaçık sordukları bir sorudur, fakat genel toplum heyetinde pek sorulmaz.

Mesele, yalnızca yaşamın nihai sonu, ölüm belgesi veya küllerin konacağı kavanoz değildir. Birçok insan, zayıf düşerek, yaşlanarak aşama aşama ölür. Son saatler muhakkak önemlidir. Ama insanların vedalaşması çoğu zaman daha erken başlar. Yaşlılar, ekseriyetle hastalık başlar başlamaz kendilerini yaşayanlardan soyutlar. Çöküşleri, onları tecrit eder. Diğer insanlara olan ihtiyaçları devam etmesine rağmen, etkileşim istekleri azalabilir, duygusal kapasiteleri zayıflayabilir. Zaten yaşayanlar topluluğundan sessiz sedasız ayrılan yaşlılar ve ölmekte olanlar için en zor olanı da budur; duygusal yakınlık hissettikleri insanlarla ilişkilerinin yavaş yavaş soğuması ve böylece kendileri için anlam ve güven ifade eden insanlarla vedalaşmak zorunda kalmalarıdır. Böyle bir düşüş, sadece hastalığın pençesinde kıvrananlar için değil, yalnız bırakılanlar için de zordur. Ölmekte olanların özel olarak buna niyet etmeksizin erkenden yalnızlaşmaları, özellikle gelişmiş toplumlarda sıkça görülmesi, bu toplumların zayıf yanlarından biridir. Bu, insanların birbirleriyle hâlâ pek az özdeşleşmelerinden kaynaklanır.

Elbette bugün özdeşleşmenin çapı eski zamanlara kıyasla çok daha büyüktür. İnsanların asılmasını, dörde bölünmesini veya çembere gerilmesini artık bir pazar eğlencesi olarak görmüyoruz. Artık gladyatör dövüşleri değil, futbol maçları izliyoruz. Antik çağlara kıyasla bugün diğer insanlarla özdeşleşmemiz, onların acı ve ölümlerine merhametimiz artmıştır. Aç aslan ve kaplanların insanları diri diri yemelerini, gladyatörlerin kurnazlık ve aldatmacalarla birbirlerini yaralamaya ve öldürmeye çalışmalarını seyretmek, bizim için, Roma'nın erguvan fırfırlı senatörleri ve Roma halkı gibi ne-

şeyle izleyeceğimiz bir boş zaman eğlencesi olamaz. Görüldüğü kadarıyla, seyircilerle aşağıdaki kanlı arenada hayatları için mücadele eden bu insanları birleştiren hiçbir eşitlik duygusu yoktu. Bilindiği üzere gladyatörler arenaya girerken Sezar'ı, "Morituri te salutant"[3] sloganıyla karşılarlardı. Öyle ki bazı sezarlar, kendilerinin de tanrılar gibi ölümsüz olduklarına inanmışlardı. Herhalde gladyatörlerin "Morituri moriturum salutant"[4] diye bağırmaları daha doğru olurdu. Fakat bunun söylendiği bir toplumda muhtemelen ne gladyatörler ne de sezarlar var olabilirdi. Bunu, yöneticilere –bugün dahi sayısız insanın hayatı ve ölümü üzerinde söz sahibi olanlara–, söyleyebilmek için ölümle ilgili mitlerin kapsamlı bir şekilde dönüştürülmesine; insanlığın ölümlülerden oluşan bir topluluk olduğu ve zor zamanlarda insanların sadece yine insanlardan yardım bekleyebilecekleri ile ilgili şimdiye kadar ulaşılandan çok daha açık bir bilince ihtiyaç vardır. Bu bakımdan toplumsal bir sorun olarak ölümün üstesinden gelinmesi çok zordur, çünkü kendilerini ölenlerle özdeşleştirmek, yaşayanlara ağır gelir.

Ölüm, yaşayanların sorunudur. Ölülerin sorunları yoktur. Bu dünyada, birçok yaratık arasında, yalnızca insanlar için ölüm bir sorundur. Oysa insanlar, doğum, gençlik, cinsellik, hastalık, yaşlılık ve ölüm açısından hayvanlarla aynı kaderi paylaşırlar. Fakat tüm canlılar içinde sadece insanlar öleceklerini *bilir*; sadece onlar sonlarını öngörebilir, ölümün her an gelebileceğinin farkındadır; bireyler ve gruplar olarak bu yok oluş tehlikesinden kendilerini korumak için de özel tedbirler alırlar. Bu, bin yıllar boyunca insanların toplumsal birlikteliğinin en merkezî işleviydi, günümüze kadar da böyle süregeldi. Ancak insanlar için en büyük tehlikelerden biri de bizzat insanlardır. Kendini yok oluştan korumanın merkezî

3 "Ölecek olanlar, seni selamlar" – ç.n.

4 "Ölecek olanlar, ölecek olanı selamlar" – ç.n.

önemdeki işlevi adına, insan grupları başka insan gruplarını sürekli tehdit ederler. Çok eski zamanlardan beri insanların toplumsallaşması, gruplar halinde bir arada yaşayışları Janus-başlıdır[5]: İçeride hoşnutluk, dışarıya tehdit. Toplumsallaşmanın hayatta kalmayı sağlayan değeri, diğer canlılarda da gruplaşmalara ve tekil varlıkların seçimini kalıcı olarak birlikte yaşamaktan yana kullanmasına yol açmıştır. Fakat bu seçim, biçimi ve gelişimi bakımından diğer canlılarda insanlardaki kadar derin bir etkiye sahip olmamıştır. Örneğin konuşma, gruba özgü bir olgudur; insanların hepsi aynı biyolojik türden olmalarına rağmen her insan grubunda farklılık arz eder; benzer şekilde farklı grupların üyeleri arasında doğrudan bir dilsel iletişim çoğu zaman mümkün olmaz. Gruba özgü diğer davranış biçimleri gibi bir toplumun iletişim aracı olarak dil de öğrenilmelidir. Öte yandan ölüm olgusu da bütün insan gruplarında farklıdır. Gruba özgüdür, dolayısıyla değişkenlik arz eder; her ne kadar her toplumun insanlarına doğal ve değişmez gibi görünse de öğrenilmiş bir olgudur.

Aslında insanlar için sorun teşkil eden, ölümün bizatihi kendisi değil, bilgisidir. İnsanın parmakları arasında kıstırılmış bir sineğin çırpınması ve adeta katilinin kollarından kurtulmak isteyen bir insanmışçasına tehlikede olduğunu bilircesine çabalaması, sizi sakın yanıltmasın; sineğin ölüm tehlikesi karşısındaki bu savunma hareketleri, türünün doğuştan gelen mirasıdır. Küçük bir anne maymun, düşürüp kaybedene kadar ölü yavrusunu bir süre daha taşımaya devam edebilir. Oysa o, ne yavrusunun ne de kendisinin ölümüne dair bir bilgiye sahiptir. Ancak insanlar bunu bilirler; bu yüzden de ölüm, onlar için sorun teşkil eder.

---

5 Janus, bir yüzü sağa, diğer yüzü ise sola bakan iki yüzlü Roma tanrısıdır. Paraların üzerinde yüzlerden biri kentten içeri girenlere, diğeri ise kentten çıkanlara bakar bir şekilde resmedilerek kentin güvende olduğu vurgulanmaktadır – ç.n.

2

Ölümün ne olduğu sorusunun cevabı, toplumsal gelişmeyle birlikte dönüşür. Gelişmenin basamaklarına özgüdür; aynı zamanda her gelişme basamağında farklı gruplara özgü farklılıklar da vardır. Ölüme ilişkin düşünceler ve bunlarla ilgili ritüeller, bizzat toplumsallaşmanın birer momentumuna dönüşür. Aynı düşünce ve ritüeller insanları birleştirirken, farklı olanlar grupları birbirinden ayırır. İnsanların, yaşamlarını sürekli tehdit eden ölüm problemiyle başa çıkmak için yüzyıllar boyunca nelere inandıklarının ve aynı zamanda ölümün bir son olmadığını ve birtakım ritüellerle sonsuz bir yaşamı sağlayabileceğini vaat eden bu inançlar uğruna birbirlerine neler yaptıklarının genel bir özetini vermek faydalı olacaktır. Belli ki, günün birinde artık var olmayacakları bilgisi karşısında onları rahatlatıyor ve varlıklarının sonsuza kadar süreceğinin ümidini onlara vaat ediyorsa eğer, ne kadar tuhaf olursa olsun insanların yürekten bir sevgiyle inanmaya hazır olmadıkları hiçbir tasavvur yoktur.

İnsan gruplarının bu dünyadan sonra sonsuz bir hayatı yalnızca kendi doğaüstü inanç ve ayinlerinin temin edeceği-

ne dair kadim tutkulu ısrarı, hiç şüphesiz daha gelişmiş toplumlarda önemli ölçüde azalmıştır. Ortaçağ'da farklı inançlara mensup insanlar, çoğunlukla ateş ve kılıçla zulme tabi tutuldular. 13. yüzyılda Güney Fransa'daki Albililere[6] karşı düzenlenen bir Haçlı Seferi'nde, güçlü olan dinî topluluk zayıf olanı yok etti. Zayıf topluluğun üyeleri damgalandı, evlerinden ve yurtlarından sürüldü ve yüzlercesi de yakılarak öldürüldü. "Kalplerimizdeki sevinçle onların yanmalarını seyrettik" diyordu, galiplerden biri. Burada insan ile insan arasındaki özdeşleşme duygusundan eser yoktur; inançlar ve ayinler, onları ayırmıştır. Haçlı Seferleri farklı inanç sahiplerine karşı engizisyonu, sürgün, zindan, işkence ve kazığa bağlamalarla sürdürdü. Yeniçağ'ın ilk dönemindeki din savaşları yeterince bilinmektedir. Bunun artçı sancıları günümüzde bile hissedilmektedir, örneğin İrlanda'da. Keza bugün İran'da din adamları ile laik yöneticiler arasındaki mücadele, Ortaçağ toplumlarının ölümden kurtuluşu ve sonsuz yaşamı vaat eden doğaüstü inanç sistemlerinin harekete geçirdiği cemaat duygusunun ve düşmanlığın tutkulu vahşetini hatırlatmaktadır.

Dediğimiz gibi, insanların zorluk ve ölüme karşı doğaüstü inanç sistemlerinde imdat arama tutkusu, daha gelişmiş toplumlarda azalmış; kısmen de olsa dünyevi inanç sistemlerine kaymıştır. Ortaçağ'a kıyasla geçtiğimiz yüzyıllarda, farklı bir uygarlık basamağının bir belirtisi olarak, kişi-

6 Yunanca "arınmış", "saf" (*καθαροί*, *katharoi*) anlamına gelen Katharizm ya da Katharcılık, Ortaçağ'da Fransa'nın Albi bölgesinde ortaya çıkan ve Kilise'nin görüşlerine muhalefet eden gnostik bir tarikattır. 12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa'nın batı kısmındaki ülkelerde etkili olan Katharlar, ekseriyetle "Albililer" olarak da anılırdı. Elias'ın atıf yaptığı hadise ise 1209 yılında Albililere, yani Katharlara yönelik gerçekleştirilen Haçlı Seferi'dir. Kuzey Avrupa'dan Güney Fransa'nın Pirene Dağları'nın eteklerine inen 30.000 kişilik Haçlı Ordusu bütün toprakları ele geçirdi, ekinleri yok etti, kasaba ve şehirleri yağmaladı ve tüm ahaliyi kılıçtan geçirdi. 20 bin kişinin katledildiği ve bu tarikata mensup keşişlerin diri diri yakıldığı bu olayı bazı tarihçiler, Avrupa tarihindeki ilk soykırım olarak kabul etmektedir – ç.n.

nin faniliğine dair bir güvence ihtiyacı belirgin bir biçimde azalmıştır. Daha gelişmiş ulus-devletlerde insanların güvenliği, hastalık ve ani ölüm gibi talihin ağır darbelerine karşı güvenceleri, önceki zamanlara göre hatırı sayılır ölçüde, belki de tüm insanlık tarihine kıyasla artmıştır. Bu gelişmiş toplumlardaki yaşam, önceki basamaklarla karşılaştırıldığında daha öngörülebilir hale gelmiştir, bununla birlikte bireylerden daha yüksek bir öngörü ve tutku kontrolü talep eder. Yalnızca bu toplumlardaki bireylerin daha yüksek bir yaşam beklentisine sahip olmaları bile, daha büyük bir yaşam güvenliğinin varlığına delalet eder. 13. yüzyılın şövalyeleri arasında kırk yaşındaki bir adam, neredeyse yaşlı biri olarak görülürdü; 20. yüzyılın endüstriyel toplumlarında ise –mensup olduğu tabakaya özgü farklılıklarla beraber– neredeyse genç sayılır. Tüm yetersizliklerine rağmen hastalıkların önlenmesi ve tedavisi, 20. yüzyılda her zamankinden daha iyi organize edilmiştir. Toplum içi barışın tesis edilmesi, devletin izin vermediği şiddet eylemlerine karşı, keza açlığa karşı bireylerin korunması, daha önceki zamanlarda yaşayan insanların hayal güçlerini aşan bir düzeye ulaşmıştır. Elbette daha yakından bakıldığında bireyin bu dünyadaki güvensizliğinin hâlâ çok büyük olduğu görülecektir. Öte yandan savaşa sürüklenmek de insan tekinin yaşamı için her zaman büyük bir tehdittir. Önceki zamanlarla mukayeseli ileriye dönük bir bakış açısı, öngörülemeyen fiziksel tehlikelere karşı güvenliğin; hesaplanamayan tehditlere karşı kendi varoluşunu korumanın ne kadar geliştiğini fark edebilir. Görünüşe göre talihin öngörülemeyen darbelerine ve öncelikle de kişinin kendi faniliğine karşı metafizik bir koruma vaat eden doğaüstü bir inanca bağlılık, yaşamları en belirsiz ve en kontrol edilemez durumda olan tabaka ve gruplarda daha tutkuludur. Ancak genel olarak daha gelişmiş toplumlardaki insan yaşamının tehlikeleri, özellikle de ölüm teh-

likesi, daha öngörülebilir oldu ve bu doğrultuda insanüstü güçlerin koruyuculuğuna duyulan ihtiyaç da hafifledi. Yükselen toplumsal güvensizlikle birlikte tekil insanın uzun vadede kendi kaderini denetleme ve –kararınca– yönlendirme becerisinin giderek azalması nedeniyle bu ihtiyaçların da yeniden yükselmesi, anlaşılabilir bir durumdur.

Ölüme ilişkin tutum ve toplumlarımızdaki ölüm imgesi, bireysel yaşamın nispeten daha güvende olmasına ve öngörülebilirliğine ve bununla alakalı olan daha uzun yaşam beklentisine değinmeksizin tam olarak anlaşılamaz. Hayat uzuyor ve ölüm gitgide erteleniyor. Ölmekte olanları ve ölüleri görmek, artık sıradan bir şey değildir. Hayatın normal seyri içerisinde ölüm kolayca unutulabilir. Günümüzde insanların ölümü "bastırdıkları" çokça söyleniyor. Amerikalı bir tabut üreticisi, geçenlerde şu saptamada bulunmuştu:

> Ölüme karşı çağdaş tutum, genel olarak onu yaşamın son safhasına bırakmaktır, o da şayet cenaze planlaması yapılacaksa.[7]

7 B. Deborah Frazier, "Your Coffin als Furniture - For Now," *International Herald Tribune*, 2 Ekim 1979.

3

Bugün ölümün "bastırılmasından" söz edildiğinde, bu kavramın iki anlamda kullanıldığı kanaatindeyim. Bireysel "bastırma" ile toplumsal düzlemdeki bir "bastırma"yı göz önüne alabiliriz. Birinci durumda kavram, hemen hemen Sigmund Freud'a benzer bir anlayışla kullanılır. Bununla kastedilen, toplumsal hayatta yerleşik olan birtakım psikolojik savunma mekanizmalarıdır. Bu mekanizmalar, bilhassa sancılı geçen çocukluk deneyimlerine, özellikle erken çocukluk dönemindeki çatışmalara ve bunlara dair suçluluk korkuları ile ilgili anılara erişimi engeller. Bu anılar hafızadan silinmelerine rağmen dolambaçlı ve örtülü biçimde, kişinin duygu ve davranışlarını etkiler.

Bir insanın yaklaşan ölümü hakkındaki bilgiyle başa çıkma biçiminde bile erken çocukluk deneyim ve fantezilerinin çok büyük payı vardır. Bazı insanlar ölecekleri gerçeğini sükûnetle karşılarken, bazıları ise söyleyemedikleri veya dışa vuramadıkları güçlü ve sürekli bir ölüm korkusuna sahiptirler. Onlar, belki sadece uçak veya açık alan korkularından başka bir şeyin farkında değildirler. Ölüm karşısındaki aşı-

lamamış büyük çocukluk korkularını katlanılır kılmanın bilindik bir yolu da kişinin ölümsüz olduğunu tahayyül etmesidir. Bunun da birçok biçimi vardır. Birisinin ölmekte olduğunu kabullenemeyen insanlar tanıyorum, çünkü aşırı derecede güçlü olan çocukluk korkularını dengeleyen ölümsüzlük fantezileri, yakınlarında ölmekte olan bir insan olunca ciddi şekilde zayıflar. Bu zayıflamayla birlikte, ölümün –cezalandırılmanın– ağır korkusu yeniden daha açık bir şekilde bilince nüfuz edebilir ki bu da dayanılmaz bir şeydir.

Burada günümüzün daha genel bir sorununun çok uç bir biçimiyle, yani ölmekte olan insanlara yardım edememe ve bunlara, diğer insanlarla vedalaşırken en çok ihtiyaç duydukları sevgiyi sunamama beceriksizliğiyle karşılaşırız; zira ötekinin ölümü, kişiye kendi ölümünü hatırlatır. Ölmekte olan bir insanın hali, insanın kendi ölümüne karşı koruyucu bir duvar olarak inşa ettiği savunma fantezisini sarsar. Kişinin özsevgisi, ona ölümsüz olduğunu fısıldar. Ölmekte olan insanla çok yakın temasta bulunmak, bu boş hayali tehdit eder. Kişinin, öleceğine dair bilgiyi inkâr ederek kendi ölümsüzlüğüne inanmasına güçlü bir ihtiyaç duymasının arka planında genellikle bastırılmış ağır suçluluk duyguları vardır; belki bu duygular, kişinin annesinin, babasının ya da kardeşlerinin ölmesini arzu etmesi ya da kendi ölümünün onlar tarafından arzu edilmesi gibi korkularla bağlantılıdır. Bu durumda kişi, bilhassa aile üyelerinin ölümünü arzu etmesinden ve bunların bir intikam tasarımıyla hareket edeceklerini düşünmesinden kaynaklanan suçluluk ve cezalandırılma korkusundan ancak kendi ölümsüzlüğüne olan güçlü inancı sayesinde kaçınabilir – bu inancın kırılganlığını tamamen inkâr edemese bile.

Ölüm korkusu ile suçluluk duygusu arasındaki bağlantı, eski mitlerde de kendini gösterir. Âdem ile Havva cennette ölümsüzlerdi. Tanrı tarafından ölüme mahkûm edildiler,

çünkü Âdem, yani insan, İlahi Baba'nın emrine karşı geldi. Ölümün bir baba ya da anne figürü tarafından insanlara dayatılan bir ceza olduğu ya da her insanın ölümden sonra günahlarından ötürü Yüce Baba tarafından cezalandırılacağı düşüncesi, insanların ölüm korkusunda çok uzun zamandır önemli bir rol oynar. Bu türden bastırılmış suçluluk fantezilerini yumuşatmak ve geçersiz kılmak mümkün olsaydı, kimi insanlar için ölüm şüphesiz kolaylaşırdı.

Fakat ölüm düşüncesinin bastırılmasıyla ilgili bireysel problemlere paralel olarak bazı özgül toplumsal problemler de ortaya çıkar. Bastırmak kavramının bu düzlemde farklı bir anlamı vardır. Şu da var ki ölümle ilgili çağdaş toplumsal davranışların kendine özgülüğünü, ancak bu davranışları daha önceki dönemlerle veya diğer toplumlarla karşılaştırınca fark edebiliriz. Burada karşılaşılan davranış değişiklikleri, ancak o zaman kapsamlı teorik bağlamlarla bağdaştırılabilir ve böylece daha açıklayıcı hale getirilebilir. Peşinen söylemek gerekirse, insanların toplumsal davranışlarındaki değişim, bu anlamda ölümün "bastırılması" ile ilgili işaret edilen ve benim başka bir yerde daha ayrıntılı olarak değerlendirdiğim düşünceler, daha kapsamlı uygarlık hamlesinin bir veçhesidir.[8] Neredeyse istisnasız olarak insanların ortak yaşamına ve insan yaşamının bizatihi kendisine yönelik tehlikeleri de beraberinde getiren bu süreçte, insan yaşamının tüm temel, hayvani yönleri, daha kapsamlı, daha dengeli, önceki toplumsal ve aynı zamanda vicdani kurallara göre de daha farklılaşmış bir hale dönüşür. Bunlar, iktidar ilişkilerine bağlı olarak utanma ve mahcubiyet duygularıyla ortaya konur ve belli durumlarda, özellikle büyük Avrupa uygarlık itkisi kapsamında, toplumsal hayatın sahne arkasına kaydırı-

8 Bkz. Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*, 2 cilt, Frankfurt am Main 1978. [Türkçesi: *Uygarlık Süreci*, 1. cilt, çev. Ender Ateşman; 2. cilt, çev. Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. cilt 2000, 2. cilt 2002.]

lır ya da en azından kamusal yaşamdan ayrı tutulur. İnsanların ölmekte olanlara karşı sergiledikleri tutum ve davranışlarındaki uzun vadeli değişimler de bu yöndedir. Ölüm, insan yaşamının en büyük biyo-sosyal tehlikelerinden biridir. Diğer hayvani unsurlar gibi ölüm de bir süreç ve düşünce olarak, bu uygarlık hamlesi sırasında büyük ölçüde toplumsal yaşamın sahne arkasına taşınır. Ölmekte olanlar için bu durum, kendilerinin de büyük ölçüde sahne arkasına atıldıkları, yani izole edildikleri anlamına gelir.

4

İlham verici ve zengin malzemeli *Batı Dünyası'nda Ölüm Tarihi Üzerine Çalışmalar* ("Studien zur Geschichte des Todes im Abendland")[9] adlı kitabında Philippe Ariès, okuyucularına Batılı insanların ölüm karşısındaki davranışlarının, ölüm esnasındaki tavırlarının ve bunların dönüşümlerinin canlı resimlerini sunmaya gayret etmiştir. Fakat Ariès tarihi, hâlâ bir tasvirden ibaret görür. Peş peşe resimler sıralayarak biçimsel değişimleri kalm çizgilerle gösterir. Güzel ve heyecan vericidir bu, fakat hiçbir şeyi açıklamaz. Gerçeklerle ilgili tercihi önyargılı bir düşünceye dayanan Ariès, geçmiş zamanlarda insanların huzur ve sükûnetle öldükleri varsayımını bizlere kabul ettirmeye çalışır. Ancak günümüzde vaziyet değişmiştir ona göre. Ariès, romantik bir ruhla, daha iyi bir geçmişten daha kötü bir şimdiye kuşkuyla bakar. Kitabı tarihî kaynaklar bakımından zengin olmasına rağmen onun belge seçimine ve yorumuna ihtiyatla yaklaşmak gere-

9 Philippe Ariès, *Studien zur Geschichte des Todes im Abendland*, Carl Hanser Verlag, München/Wien, 1976.

kir. "Romans de la Table Ronde"da[10] yer alan Isolde ve Başpiskopos Turpin'in davranışlarını, ölümünü bekleyen sıradan Ortaçağ insanı için örnek göstermesine ayak uydurmak zordur. Kitap, şövalye hayatını idealize eden bu gibi Ortaçağ destanlarının, olanı değil, şövalye hayatının yazara ve izleyicilere göre nasıl olması gerektiğini anlattığını ve olduğundan fazlasını söyleyen birer ideal imgeler olduğunu belirtmez. Benzer şeyler, Ariès'in kullandığı diğer edebi kaynaklar için de geçerlidir.

Vardığı sonuç manidardır. Onun önyargısını gösterir:

> "Yani," der Ariès sakin sakin, "yüzyıllar ya da binyıllar boyunca böyle ölündü. [...] Bir bütün olarak ölümü aşina kılan, yakınlaştıran, zayıflatan ve kayıtsızlaştıran bu eski tavır, bizim ölüm karşısındaki korku aşılayan, ismini dahi anmaya cesaret edemediğimiz tavrımıza zıttır. Bu yüzden ben, her aşina ölümü *ehlileştirilmiş* ölüm olarak adlandırıyorum. Onun eskiden *vahşi* olduğunu söylemiyorum [...]. Tam aksine, *bugün* vahşileştiğini söylüyorum."[11]

Üst düzeyde sanayileşmiş ulus-devletlerdeki yaşamla kıyaslandığında Ortaçağ'ın feodal devletlerindeki yaşam –böyle devletlerin hâlâ mevcut olması oranında günümüzde de– daha tutkulu, şiddetli, dolayısıyla daha güvensiz, kısa süreli ve vahşiydi. Ölmek, ıstıraplı ve ağrılarla dolu olabilirdi. Eski zaman insanları, ölüm ıstırabını hafifletmek için daha az imkâna sahipti. Bugün bile hekimlik sanatı, hiçbir insanın acı çekmeden ölmesini sağlayacak derecede gelişmiş değildir. Ama bu imkânlar, önceden korkunç ıstıraplarla ölecek

10 "Yuvarlak Masa Şövalyeleri", Britanya mitolojisinde Kral Arthur ve maiyetindeki şövalyeleri konu edinen anlatıdır. Kral, üyeler arasında herhangi bir yer kavgasına mahal vermemek ve eşitliği vurgulamak için toplantı yapılan masanın yuvarlak ve ayaksız olmasını kararlaştırmıştır – ç.n.

11 Philippe Ariès, *Studien zur Geschichte des Todes im Abendland*, Carl Hanser Verlag, München/Wien, 1976, s. 25.

birçok insanın şimdi daha rahat bir şekilde ölmesini sağlayacak kadar büyüktür.

Kesin olan bir şey varsa o da Ortaçağ'daki insanların günümüz insanının aksine ölüm ve ölmekle ilgili daha açık ve daha sık konuştuklarıdır. O dönemin popüler edebiyatı da bunu teyit eder. Ölüler veya ölümün bizatihi kendisi, birçok şiire konu olmuştur. Üç kişi açık bir mezarın yanından geçerken ölüler onlara seslenir: "Siz neyseniz, biz de oyduk; biz neysek, siz de o olacaksınız." Burada yaşam ve ölüm arasında bir tartışma hüküm sürer. Yaşam, ölümün çocuklarını ezdiğinden yakınır. Ölüm, başarılarıyla böbürlenir. Şimdiye kıyasla eski zamanlarda ölüm, gençler için de ihtiyarlar için de daha aşikâr, daha yaygın ve daha tanıdıktı. Bu, onun barışçıl olduğu anlamına gelmez. Ayrıca ölüm korkusunun toplumsal düzeyi, Ortaçağ boyunca aynı değildi. Bu düzey, 14. yüzyılda fark edilir derecede arttı; şehirler büyüdü, veba salgını yaygınlaşarak büyük dalgalar halinde Avrupa'yı kasıp kavurdu. İnsanlar kendilerini kuşatan ölümden korkuyordu. Dilenci tarikatların[12] vaizleri bu korkuyu daha da güçlendirmekteydi. Resim ve yazıda ölüm dansı motifleri, *dances macabres*[13] ortaya çıktı. Geçmiş zamanlarda huzurlu ölmek mi? Tarihsel perspektifin tek yanlılığına bir örnek daha! Günümüzde çevre kirliliği ve nükleer silahlardan kaynaklanan ölüm korkusunun toplumsal düzeyi

12 Dominiken, Fransisken, Karmelit, Kapuçin tarikatlarından oluşan dilenci tarikatları. Geleneksel manastır ruhbanlığını reddeden bu tarikatlar, yoksulluğu bir yaşam tarzı olarak benimsemiş, bir kentten diğerine seyahat ederek özellikle de fakirlere yönelik vaazlar vermişlerdir – ç.n.

13 Dances Macabre (korkunç-ürkütücü danslar), Geç Ortaçağ alegorisinin sanatsal bir türü olup manastırların, aile mezarlarının ve bazı kiliselerin içine çizilmiş ya da kazınmış halde el ele dans eden ve figürleri arasında Azrail'in de yer aldığı fresklerdir. Bu resimli vaaz metinleri, hayatın hangi kesiminden olursa olsun, her insanın mezara girene kadar dans ettiğini, ölümünü ve ölümün kişileştirilmesini tasvir eder. Bunlar, insanlara yaşamın geçiciliğini ve dünyevi hayatın boş olduğunu hatırlatmak ve ölüm gerçeğini unutturmamak (*memento mori*) amacıyla üretilmişlerdir – ç.n.

ile uygarlığın erken basamaklarında içsel barışın daha zayıf olduğu, salgın ve diğer hastalıkların daha az kontrol edilebildiği devletlerdeki korku düzeyini karşılaştırmak gerçekten ilginç olabilirdi.

Geçmişte insanı bazen teselli eden ve ona yardımcı olan şey, ölmekte iken yanında başka insanların bulunmasıydı. Fakat belirleyici olan, o insanların tutumuydu. VIII. Henry İngilteresi'nin Başbakanı Thomas More'un ömrü boyunca saygı duyduğu ve takdir ettiği babasını, ölüm döşeğindeyken dudaklarından öptüğü anlatılır.[14] Ancak mirasçıların ölmekte olan büyükleriyle alay ettikleri ve onları şaka malzemesi yaptıkları başka örnekler de vardır. Her şey insana bağlıdır. Ortaçağ, toplumsal olarak ele alındığında olağanüstü huzursuz bir dönemdi. Şiddet gündelik bir olaydı, kavgalar daha ateşliydi, çoğu kez savaş kaide, barış daha ziyade istisnaydı. Salgın hastalıklar dünyada kol geziyor; binlerce insan hiçbir yardım ve teselli bulamadan ıstırap ve pislik içinde ölüyordu. Kötü hasatlar, birkaç yılda bir fakirlerin ekmeğini ufaltıyordu. Dilenci ve sakat yığınları, Ortaçağ manzarasının alışılmış bir parçasıydı. İnsanlar, büyük iyilikler yapma kabiliyetine sahip oldukları gibi; aynı şekilde katı zulümlere, başkalarının ıstıraplarından haz almaya ve bunların sefaletlerine karşı kayıtsızlığa da kabiliyetliydiler. Zıtlıklar günümüzdekinden daha keskindi. Bir yanda şehvetin dizginlenmemiş tatmini, diğer yanda yürek sızlatan pişmanlıklar; bir yanda dehşet veren günah korkusunun baskısı altında riyazet ve tövbe, diğer yanda efendilerin şatafatı ve fakirlerin sefaleti. Ölümden sonra cezalandırılma korkusu yani ruhun kurtuluşuna dair korku, ekseriyetle fakir ve yoksulları hazırlıksız yakalardı. Hükümdarlar işi sağlama almak için kilise ve manastırlara bağışta bulunur; fakirler ise dua ve tövbe ederlerdi.

14 William Roper, *The Lyfe of Sir Thomas Moore.*

Ariès, görebildiğim kadarıyla, kilisenin telkin ettiği cehennem korkusundan çok az bahseder. Ancak Ortaçağ'dan kalma, ölümden sonra insanları neyin beklediğini gösteren resimler vardır. Geç Ortaçağ dönemindeki bir İtalyan mezarlığına ait böyle bir resim –Cenova mı yoksa Pisa mı emin değilim–, çok açık bir şekilde ölümden sonra insanı bekleyen dehşetleri tasvir eder. Kurtarılan ruhları cennetteki sonsuz yaşama götüren melekler ve lanetlenenlere cehennemde işkence eden zebaniler resmedilmiştir. Bu gibi korkunç imgelerin sergilendiği bir ortamda huzurlu bir ölüm kolay olmasa gerek. Sonuç itibarıyla Ortaçağ toplumunda yaşam daha kısa, tehlikeler daha kontrol edilemez, ölüm daha ıstırap verici, ölümden sonra cezalandırılma korkusu daha aşikârdı, fakat birisi ölürken diğer insanlar ona daha fazla refakat ederdi. Bugün, bazı durumlarda, ölüm acısının nasıl hafifletileceği biliniyor; suçluluk korkuları büyük ölçüde bastırılıyor. Fakat başkalarının ölmekte olanlara refakati azalmıştır. Bir uygarlık sürecinin diğer veçhelerinde de olduğu gibi, kâr-maliyet analizi yapmak kolay değildir. Ama "iyi bir geçmiş, kötü bir şimdi" duygusunun siyah-beyaz bir çizimi de pek bir anlam ifade etmiyor. Birincil sorular, "Nasıldı?", "Neden öyleydi?" ve "Nasıl bu hale geldi?"dir. Eğer heybenizde bu soruların cevabı varsa bilanço değeri çıkarabilecek durumda olabilirsiniz.

5

Bir uygarlaşma süreci boyunca insanların sorunları da değişir. Fakat bu, yapısallıktan ve düzenden yoksun bir değişim değildir. Daha yakından incelendiğinde, böyle bir süreçte insani-toplumsal problemler dizisinin belirli bir sırayı izlediği görülür. Bu problemlerin de ulaşılan uygarlık basamağına özgü bir şekli vardır.

Örneğin insanlar, büyük çaptaki bulaşıcı bakteriyel hastalıklar sorununu çözdükten ve bunların üzerinde nispeten yüksek dereceli bir kontrol gücü elde ettikten sonra, viral hastalıkların başlı başına bir problem olduğunun farkına vardılar. Bu kazanım beyhude değildi, bilakis bir ilerlemeyi ifade ediyordu; öte yandan mutlak da değildi, zira bulaşıcı patojenlerle mücadelenin sonu anlamına gelmiyordu. Aynı şey, insanlığın nüfus artışı için de geçerlidir. Hastalıklarla mücadelenin ilerlemesi, özellikle büyük enfeksiyon salgınlarının engellenmesi, bu kör, plansız ve tehlikeli büyüme sürecinin başlıca sorumlusudur. Hızlı nüfus artışı tehlikesi karşısında "daha iyi bir geçmişi", yani Malthuscu büyüme engellerinin, veba, savaş, açlık ve erken ölüm gibi kıya-

met tellallarının geri gelmesini arzulayan birisi hakkında ne düşünürsünüz?

Dört ya da beş yüzyıl önce Avrupa toplumlarında başlayan güçlü uygarlık hamlesi ile birlikte insanların ölüme karşı tutumu ve ölme biçimi de değişti. Ana hattın yani bu değişimin gidişatı epeyce bellidir. Bunu, değişimin karmaşık yapısını tam olarak karşılayamasa da birkaç örnekle açıklamak mümkündür.

İnsanların ölümü, geçmişte, bugün olduğundan çok daha fazla kamusal bir meseleydi. Aksi bir durum söz konusu olmazdı, zira insanların yalnız kalması günümüze göre çok daha sıra dışıydı. Rahip ve rahibeler hücrelerinde yalnız olabilirdi; fakat sıradan insanlar, birlikte ve iç içe yaşıyorlardı, zaten dönemin mekânsal koşulları onlara çok az seçenek bırakmaktaydı. Doğum ve ölüm –insan yaşamının diğer hayvani unsurları gibi– bugüne nazaran çok daha aleni ve samimi olaylardı. Ölüm karşısındaki bugünkü tavrın karakteristik özelliğini, ölümle ilgili gerçekleri çocuklarına öğreten yetişkinlerin çekingenliğinden daha iyi ifade edecek hiçbir şey yoktur. Bu durum, gerek bireysel gerek de toplumsal düzlemde ölümün bastırılmasının kapsam ve şeklinin bir belirtisi olarak bilhassa dikkate değerdir. Çocuklara zarar verebileceğine dair karanlık bir duygudan hareketle, hayatın mutlak surette bilmeleri ve anlamaları gereken basit gerçekleri bile onlardan gizleniyor. Çocukların karşı karşıya olduğu tehlike, insan hayatının, dolayısıyla ebeveynlerinin ve kendi hayatlarının faniliği hakkındaki basit bir bilgiyle tanışmaları değildir; zaten çocukların fantezileri bu problemin etrafında dönüp durur ve zengin hayal güçleri, bu sorunu korku ve endişeyle yeterince büyütür. Onların önlerinde genellikle uzun bir yaşamın uzandığı gerçeğiyle tanışmaları, bu gibi korkutucu fantezilere kıyasla, bir nimet sayılabilir. Asıl problem, ölüm hakkındaki iletinin ne olduğundan

ziyade, onun nasıl iletildiğidir. Çocuklarıyla ölüm hakkında konuşmaktan çekinen yetişkinler, belki haklı olarak, konuşma esnasında çocuklarına kendi endişelerini, ölüm karşısındaki korkularını aktarabileceklerini hissederler. Trafik kazasında ebeveynlerden birinin öldüğü vakalar biliyorum. Çocukların tepkisi, yaşlarına ve kişilik yapılarına göre değişir, fakat böyle bir deneyimin çocuklar üzerinde bırakabileceği derin travmatik etkiler, benim çocukların insanın ölümüyle ve tüm insanlar gibi kendi hayatlarının da sonlu oluşuyla ilgili basit gerçekle yüzleşmelerinin daha sağlıklı olduğuna inanmamı sağlıyor. Eskiden ölmekte olan insanların yanında çocuklar da bulunabilirdi. Neredeyse her şeyin insanların gözleri önünde cereyan ettiği bir yerde, insanların ölümünün de çocukların gözleri önünde gerçekleşmesinde bir sakınca yoktu.

6

Toplumsal gelişimin başlangıç basamaklarında bulunan insanlar, konuşma, düşünce ve şiir dahil olmak üzere toplumsal hayatın bütün alanlarında daha az çekingendiler. Kişinin uyguladığı özsansür, öteki insanların uyguladığından daha farklı bir yapıya sahiptir. Nispeten daha geç bir döneme, 17. yüzyıla ait bir şiir, bu farkı ortaya koymada yardımcı olabilir. Silezyalı şair Christian Hofmann von Hofmannswaldau'ya ait olan bu şiir "Güzelliğin Geçiciliği" başlığını taşıyor:

solgun ölüm o soğuk eliyle
zamanla göğüslerini okşayacak ennihaye
solacak dudaklarının mercan kızıllığı
omuzlarının sıcak karı soğuk toprağa dönüşecek
gözlerindeki tatlı ışık / ellerinin feri
kim için böyle düşer / zamanla zayıflar
saçların, ki öyledir, altın parlaklığına erişebilir
nihayet birleştirip kurutacak yılları ve günleri
sağlam basılmış ayağın / sevecen hareketlerin
bunların kimi toz olacak, kimi hiç ve hükümsüz

kimse ihtişamının ilahına kurban sunmayacak
nihayetinde yok olup gidecektir bundan fazlası
yalnız kalbin var olacaktır ebediyen
çünkü elmastandı o, fıtraten.

Günümüz okurları, sevgilinin göğüslerini soğuk eliyle okşayan solgun ölüm metaforunu biraz kaba, belki de zevksiz bulabilirler. Tam aksine, şiirde ölüm problemiyle ilgili derin bir meşguliyeti de görebilirler. Belki de ancak 1918'den sonra başlayan, 1933'te keskin bir şekilde tam zıddına evrilen ve 1945'ten sonra da yeniden güçlenen kendine mahsus enformalizasyon itkisini temel alarak dikkatimizi verebiliriz bu şiire. Birçok barok şiir gibi Victoria ve Wilhelm dönemlerine ait bir dizi tabuları ihlal eden bir şiirdir. Sevgilinin ölümüne böyle detaylı, böyle romantizmden yoksun hatta nükteli bir şekilde işaret etmek, bugünkü Viktoryen tabularının hayli ılındığı ortamında bile biraz sıra dışı görülebilir. İnsanın halihazırdaki kişilik yapısında ifadesini bulan uygarlık değişimi hesaba katılmadığı sürece kişi, geçmişin bir yorumcusu, tarihsel bir hermenötikçi olarak belirsizliğe saplanıp kalacaktır. Böylece keyfî yorumlar norm haline, yanlış çıkarımlar kural haline gelir. Önceki nesillerin ölümden, mezarlardan ve kurtçuklardan daha açık seçik bahsetmeleri, ölümle alakalı marazi bir ilgi olarak; kadın-erkek arasındaki cinsel ilişkilerinden daha açık şekilde bahsetmeleri ise şehvet düşkünlüğünün ya da ahlâki gevşekliğin işareti olarak yorumlanabilir. Eğer kişi ilk önce kendine ve bulunduğu uygarlık basamağına mesafe koyar ve bu basamağın özgül utanma ve mahcubiyet eşiğinin farkında olursa, o zaman başka uygarlık basamaklarındaki insanların faaliyet ve eserlerini daha adil değerlendirebilir.

Böyle bir şiir muhtemelen, günümüzün daha kişiselleştirilmiş ve özelleşmiş şiirlerine nazaran, erkeklerle kadınların

toplumsal ve samimi ilişkilerinden daha dolaysız bir şekilde neşet etmiştir. Bu şiirde ciddiyet ve nüktedanlık, günümüzde örneğine rastlanmayacak bir şekilde birleştirilmiştir. Belki de bu şiir, arkadaşlarını eğlendirmek vesilesiyle öylesine yazılmış ve Hofmannswaldau'un edebi çevrelerinde elden ele dolaşmıştı. Şayet öyleyse, daha sonraları genellikle ölüm ve mezar uyarılarına bağlanan ciddi veya duygusal ton eksiktir. Böyle bir uyarının burada fazladan nükteyle birleşmesi, tutumundaki farklılığı özellikle açık bir şekilde gösterir. Şairin çevresi şiirin nüktesine bıyık altından gülmüş olabilir, günümüz okuyucusu ise bunu kolayca gözden kaçırabilir. Hofmannswaldau utangaç güzele tüm güzelliğinin; mercan dudaklarının, kar beyazı omuzlarının, ışıltılı gözlerinin mezarda yok olup gideceğini, tüm bedeninin çürüyeceğini söylemektedir – ta ki sevgisine karşılık vermeyen bir elmas katılığındaki kalbine kadar. Çağdaş duygulanım yelpazesinde –ve şiirlerde– ciddiyet ile muziplik karışımına bu şekilde paralellik arz eden, insan bedeninin çürümesinin detaylı tasvirini bir flört hamlesi olarak kullanan başka bir örnek bulmak zordur.

Şiirin temasının, yazarının bireysel ve kişisel bir icadı olduğu düşünülebilir. Edebiyat tarihi açısından kolayca bu şekilde yorumlanabilir. Ancak mevcut bağlamda, başka bir uygarlık basamağının ölüm karşısındaki tavrının kanıtı olarak anlam kazanan bu şiir, temasının bireysel bir buluştan ibaret olmadığını gösterir. Avrupa Barok şiirinde yaygın olan bu tema, 17. yüzyıldaki saraylı-aristokrat toplumun erkekleri ile kadınları arasındaki aşk oyunlarının bir parçası olduğunu aktarır bize. Bu toplumda, aynı konuda yazılmış çok sayıda şiir mevcuttur; bunlarda sadece şiir düzeni kişisel ve farklı formattadır. Bu konuda yazılmış en güzel ve en ünlü şiir, İngiliz şair Andrew Marvell'e aittir ve "Utangaç Sevgiliye" başlığını taşır. Şiir, yukarıdaki gibi bir uyarı mahiyetin-

de, sert kalpli kadına kendisini o kadar uzun bekletmemesi için güzel vücuduna mezarda ne olacağını hatırlatır pervasızca. Bu şiir de yüzyıllardır neredeyse hiç fark edilmemişti. Bugünlerde ise şiirin mısraları, İngilizcenin en çok alıntılanan hazinelerindendir – şu mısralar gibi:

Mezar, hoş ve özel bir yerdir ama
Sanmam kimse kucaklaşsın orada.

Aynı temanın farklı versiyonlarına Pierre de Ronsard, Martin Opitz ve çağın diğer şairlerinde de rastlamak mümkündür. Bu tema, bizimkinden farklı bir utanma ve mahcubiyet düzeyini, yani yalıtılmış bireyi değil, başka bir toplumsal kişilik yapısını temsil eder. Ölüm, mezar ve hepsinden önce mezarda ölülere neler olup bittiği hakkında detaylıca konuşmak, o zamanlar o kadar katı bir toplumsal sansüre tabi değildi. Çürüyen insan cesetlerinin görülmesi daha olağandı. Çocuklar dahil herkes, bir cesedin neye benzediğini bilirdi; herkes bildiği için de toplumsal ilişkilerde olduğu gibi şiirde de bunun hakkında özgürce konuşulabiliyordu.

Bugün işler farklıdır. Ölmekte olanlar yaşayanlar tarafından, insanlık tarihinde daha önce hiç olmadığı kadar hijyenik bir şekilde, toplumsal hayatın perde arkasına itilmiştir. Daha önce hiçbir insan cesedi böylesine kokusuz ve böylesine teknik bir kusursuzlukla ölüm döşeğinden mezara gönderilmemişti.

7

Ölüm ve ölmenin toplumsal yaşamdan ve insan ilişkilerinden mümkün alabildiğine tecrit edilmesi ve buna bağlı olarak gözlerden –özellikle de çocuklardan– saklanması, günümüz insanının ölmekte olanların yanındayken duyduğu tuhaf utançla yakından ilişkilidir. Genellikle ne diyeceklerini bilemezler. Bu durumlarla ilgili kelime hazineleri epeyce dardır. Mahcubiyet duyguları, konuşmalarına engel olur. Bizzat bu hal, ölmekte olanlar için çok acı olabilir. Hâlâ hayatta olmalarına rağmen, çoktan terk edilmişlerdir. Fakat bu açıdan da, ölmenin ve ölümün geride kalanların önüne koyduğu sorun, sadece bundan ibaret değildir. Bu söyleyecek söz bulamama hali, kriz durumundaki insanlarla duygudaşlığını ifade etmede kendiliğindenliğin eksikliği, ölmekte olan veya yas tutan birinin mevcudiyetiyle sınırlı değildir. Bu durum, kişinin çok güçlü duyguları özdenetimini kaybetmeden ifade etmesinin beklendiği uygarlık süreci basamağımızda, kendisini birçok vesilede gösterir. Aynı şey aşk ve şefkat için de geçerlidir. Tüm bu durumlarda, kendi duyguları için doğru kelimeleri bulmada önceki yüzyıllara

nazaran daha çok zorluk çeken özellikle günümüzün genç kuşakları, kendi bireysel rezerv ve yaratıcılıklarına bağımlıdırlar. Toplumsal gelenekler tek tek insanları, bu tür güçlü duygusal durumlarla başa çıkmalarına yardımcı olabilecek kalıplaşmış ifadelerle, önceden belirlenmiş davranışlarla daha önceki dönemlere nazaran daha az donatmıştır. Elbette geleneksel ifade ve ritüeller hâlâ kullanımdadır, fakat onlara başvurmak eskiye kıyasla daha fazla insanın acayibine gider, çünkü bunlar birçoklarına sığ ve bayat görünür. Eski toplumun bu gibi kritik yaşam durumlarıyla başa çıkmayı kolaylaştıran ritüel boş sözleri, birçok genç insana bayat ve samimiyetsiz gelir. Döne döne tekrarlanan kritik yaşam durumlarıyla baş etmeyi kolaylaştıracak, halihazır duygu ve davranış standartlarını yansıtan yeni ritüeller henüz mevcut değildir.

Uygarlık basamağına özgü problemlerin sadece sağlıklı olanlar ile ölmekte olanlar, yaşayanlar ile ölüler arasındaki ilişkiye özgü olduğunu öne sürmek yanlış olurdu. Burada ortaya çıkan şey, bugünkü genel uygarlık sorunlarımızın bir veçhesini teşkil eden kısmi bir problemdir.

Belki bu problemle ilgili geçmişten bir örneğe başvurursak mevcut durumun kendine has özelliklerini daha iyi anlarız. 1758 Ekimi'nin sonlarında Prusya Kralı II. Friedrich'in, Bayreuth uçbeyi olan kız kardeşi ölüm döşeğindeydi. Kardeşini ziyaret etme imkânı olmayan kral, belki ona yardımcı olur diye aceleyle hekimi Cothenius'u yolladı. Ayrıca 20 Ekim 1758 tarihli aşağıdaki mektubunu gönderdi:

> Şefkatle sevdiğim kız kardeşim,
> Göndermiş olduğum bu mısraları hamiyetle kabul ve takdir etmeni istirham ederim. Seninle, içinde bulunduğun elim durumla ve minnet borcumla o kadar doluyum ki hayalimde yahut düşümde, nesir yahut şiir yazarken suretin

her daim ruhumda hüküm sürmekte ve tüm düşüncelerimi zapt etmektedir. Ümit ediyorum ki Tanrı senin sağlığına kavuşman için her gün gönderdiğim yakarışlarımı işitir! Cothenius yoldadır; eğer dünyada en çok sevdiğim, saygı duyduğum, kıymet verdiğim ve vücudum toprak olana kadar bunda sebat edeceğim insanı hayatta tutabilirse, onu ilahlaştıracağım,

Şefkatle sevdiğim kız kardeşim
vefakâr ve sadık kardeşin
ve dostun Friedrich.

Kral, kız kardeşine yazdığı bu veda mektubunu âdeti olmamasına rağmen Almanca kaleme almıştı. Bu mektubun, okunduğu takdirde, ölmekte olan kişiye teselli vereceğini ve onun insanlarla vedalaşmasını kolaylaştıracağını tahmin edebiliriz.

Almanca, insanlar arasındaki cinsel olmayan duygusal bağları ayrıntılı ifade etme bakımından pek zengin değildir – o cinsel olmayan şeyin kökeni her ne olursa olsun. İngilizce "*affection*"[15] ve "*affectionate*"e[16] tekabül eden bir kavram yoktur. "*Zuneigung*"[17] ve "*zu-getan*"[18] kavramları, İngilizcedeki ifadesi kadar sıcak olmadıkları gibi, o kadar yaygın da değillerdir. Friedrich'in "şefkatle sevdiğim kız kardeşim" sözü, şüphesiz duygularını tam olarak dışa vuran bir ifadedir. Peki, bu ifade bugün kullanılabilir mi? Friedrich'in kız kardeşine olan duygusal bağı, muhtemelen bir kadına veya hayatındaki herhangi bir insana karşı hissettiği en güçlü bağdır. Bu mektupta ifade edilen duyguların çok samimi olduğunu varsayabiliriz. İki kardeş arasındaki sevgi karşılıklıydı. Ayrıca Friedrich dinmek bilmeyen sevgi güvencesinin,

15 Duygulanım, muhabbet – e.n.

16 Tutkun, muhabbetle bağlı – e.n.

17 Meyil, eğilim, sempati – e.n.

18 Bağlılık, yakınlık duyma – e.n.

ölmekte olan kız kardeşine huzur vereceğini kesinlikle biliyordu. Bununla birlikte içinde yaşadığı toplumun kendine özgü belirli dil kurallarının olması ve bu kuralların kalemine rehberlik etmesi, onun duygularını dile getirmesini kolaylaştırmıştır. Geçmişin klişelerine karşı daha keskin bir kulağa sahip olan günümüz modern okuyucusu, "suretin her daim ruhumda hüküm sürmekte" gibi imgeleri geleneksel bulabilir ve "ümit ediyorum ki Tanrı senin sağlığına kavuşman için her gün gönderdiğim yakarışlarımı işitir" ifadesini de özellikle pek dindar olmayan bir hükümdarın ağzında Barok-teatral olarak değerlendirebilir. Aslında Friedrich, hislerini ifade etmek için geleneksel terimleri kullanmıştır. Ama onları, duygularının samimiyetini belli edecek şekilde nasıl kullanacağını biliyordur, bu bakımdan mektubu alan kişinin bu samimiyeti hissettiği varsayılabilir. Buradaki iletişim yapısı, nazik cümlelerin samimi olan ve olmayan kullanımları arasında muhatapların ayırt edebileceği bir şekilde düzenlenmiştir; oysa bizim kulaklarımız bu tarz nezaket nüanslarını artık ayırt edemez. Böylece, mevcut durumun üzerine güçlü bir spot ışığı düşer. Halen devam etmekte olan enformelleşme[19] itkisi, bizi özellikle önceki nesillere ait kalıplaşmış ritüellere ve "afili" cümleciklere karşı şüpheci kılmıştır.[20] Toplum tarafından belirlenmiş birçok formül, geçmişteki iktidar sistemlerinin hâlesini taşıyor; bunlar artık

19 Gayriresmileşme anlamına gelen enformelleşme; iktisat sosyolojisinde, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren görülen davranış standartlarındaki gevşemeyi ifade etmek için önerilen bir kavramdır. Birbirine yakın olmayan kişilerin birbirine senli-benli hitap etmeleri, ebeveynlerin daha serbest bir yetiştirme anlayışına sahip olmaları; cinsel deneyim ve konular hakkında daha rahat konuşmaları; giyim-kuşam gibi konularda daha hoşgörülü yani dış-zorlama-aygıtlarının biçimselliğini kaybederek bunun yerini daha rahat ve kişisel bir tarzın almasıdır – ç.n.

20 Enformelleşmeyle ilgili bkz. Cas Wouters, "Informalisierung und der Prozeß der Zivilisation," *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*, yay. haz. Peter Gleichmann, Johan Goudsblom ve Hermann Körte, Frankfurt am Main, 1979.

Budist rahiplerin ibadet tekerleğindeki om-mani-pad-me[21] gibi mekanik şekilde kullanılmıyor. Fakat uygarlığın şimdiki basamağına eşlik eden değişim, aynı zamanda birçok insanda büyük bir utangaçlığa yol açıyor ve çoğu zaman –ister kamusal alanda ister özel hayatta– güçlü duyguları ifade etmekten onları aciz bırakıyor. Görüldüğü kadarıyla insanlar, sadece sosyopolitik çatışmalarda bir supap buluyorlar. 17. yüzyılda erkekler kamusal alanda aleni olarak ağlayabiliyorlardı, günümüzdeyse bu daha zor ve nadir hale geldi. Sadece kadınlar bu imkâna sahipler; toplumsal olarak yalnızca onlara ağlama izni veriliyor – acaba daha ne zamana kadar?

Uygarlık sürecinin bugünkü basamağının karakteristik bir ikilemi, bilhassa ölmekte olanların ve yas tutanların yanında daha keskin bir şekilde ortaya çıkar. Bu süreçte cereyan eden enformelleşme itkisi ile birlikte ritüelleşen ifadelerin kullanımı da dahil olmak üzere bir dizi geleneksel davranış rutini, büyük kriz dönemlerinde birçok insan için şüpheli ve bazen de utanç verici hale gelmiştir. Bu nedenle doğru kelime ve jestleri bulma görevi, yukarıda belirtildiği gibi, bireye düşer. Toplumun belirlediği ritüel ve kalıplardan kaçınma gayreti, bireyin kişisel buluş ve ifade gücü talebini artırır. Fakat mevcut uygarlık basamağının karakteristiği ile bağlantılı düşünüldüğünde insanlar bu görevi yerine getirebilecek olgunluğa henüz sahip değildir. Bu uygarlık basamağını belirleyen birlikte yaşama biçimi, birbirine bağlı in-

21 "Om mani padme hum": Buda'nın ilk aydınlandığında gördüğü lotus çiçeğine söylediği söz olup Budizmde sevgi ve merhametin evrensel mantrasıdır/duasıdır. "Ey lotus çiçeği içindeki mücevher" anlamına gelen bu mantra mücevher, Tanrı ve lotus çiçeği de üreten güç/ana tanrıçaya karşılık gelmektedir. Mana itibarıyla suyun içinde yetişen/yenilenen lotus çiçeğinin yaşamın döngüsünü/gizini temsil ettiğini vurgular. Buda'nın 84.000 duasının özeti anlamına da gelen bu söz, tüm Tathagata'nın (aydınlanmış varlığın niteliklerinin), tüm mantraların (dua veya ilahilerin) ve tüm Tantras'ların (Budist mistisizmi ve ritüellerinin) özüdür, tüm bilgi ve başarının kaynağıdır. İnsan ile onun özünü gizleyen peçelerden ayrıştırdığı için bu mantranın arındırma özelliği vardır; aklı sevgiye ve merhamete, yani aydınlanmaya açabilir – ç.n.

sanlar arasında kendiliğinden gelişen güçlü etkilenmelerin ve duyguların ifadesine karşı oldukça yüksek bir sakınımı talep ve imal eder. Güçlü duygulardan kaynaklanan eylemleri ve bunların dile dökülmesini yasaklayan engelleri, genellikle sadece özel bir baskı altındayken aşabilirler. Velhasıl, ölmekte olan insanlarla, onların buna ihtiyaç duymasına rağmen, rahat rahat konuşmak zorlaşır. Sadece hastanelerin kurumsallaşmış rutinleri, ölüm durumuna toplumsal bir biçim verir. Bunlarsa duygusal bakımdan fakirdirler ve ölmekte olanın yalnızlığını artırırlar. Ölüm ritüelleri doğaüstü bir inancın takipçilerinde, insanların kendileri hakkında kişisel olarak endişe duydukları hissini uyandırabilir ki zaten onların gerçek işlevi de kesinlikle budur. Bunların haricinde ölmek, halihazırda büyük ölçüde biçim verilmemiş bir durum, toplumsal harita üzerinde boş bir alandır. Dünyevi ritüeller büyük ölçüde duygudan yoksunlaşmıştır, geleneksel dünyevi formüllerin de ikna gücü yoktur. Tabular, güçlü duyguların, var olsalar bile, aşırı bir şekilde gösterilmesini yasaklar. Ayrıca ölümü kuşatan gizemin geleneksel hâlesi veya pencereleri açmak, saatleri durdurmak gibi büyülü jestlerin kalıntıları, ölümün insanların iletişim halinde beraberce çözmeleri gereken bir insani-toplumsal problem olarak ele alınmasını da önler.[22] Günümüzde ölmekte olanlara bağlılığı olan insanlar, sevgi ve şefkatlerini göstererek onlara destek ve teselli sunma becerisinden yoksundurlar, galiba. Onlara aidiyet ve itimat hissi vermek üzere ölmekte olan insanların ellerini tutmak ya da okşamak, yaşayanlara zor geliyor. Uy-

22 Batı uygarlığında ölüm süreciyle ilgili birçok farklı batıl inanç mevcuttur: Ölmekte olan kişinin odasının pencerelerinin açılması (ruhunun dışarı çıkabilmesi için); odasının ışıklarının yakılması (kötü ruhları defetmek için); odasına biberiye ve limon asılması (iblislere karşı koyabilmesi için); adına çanların çalınması (durumdan insanların haberdar olması için); odasına aynaların asılması (başka ölüm olaylarının önlenmesi için); odasındaki saatlerin durdurulması (saatin çıkardığı seslerin onu rahatsız etmemesi için) bunlara örnek gösterilebilir – ç.n.

garlığın güçlü ani-kendiliğinden duyguların ifadesi karşısındaki aşırı tabuları, genellikle yaşayanların dillerini ve ellerini bağlıyor. Yaşayan insanlar yarı bilinçli bir şekilde ölümü bulaşıcı ve dolayısıyla tehdit edici bir şey olarak algılayabiliyorlar; böylece istemsiz de olsa kendilerini ölmekte olanlardan geri çekiyorlar. Oysa, samimi olunan her insanla vedalaşmada olduğu gibi, fiziksel acıyı hafifletmenin dışında sevgi jest ve mimiklerini kesintisiz devam ettirmek, geride kalanların son defa elveda edenlere sunabileceği belki de en büyük yardımdır.

8

Yaşayanların kendilerini ölümle kutsanmış olanlardan geri çekmeleri ve onların etrafını yavaş yavaş saran suskunluk, ölüm vuku bulduğunda da devam eder. Bu durum, örneğin naaşla ilgili işlemlerde ve mezar bakımında dahi kendisini gösterir. Günümüzde her ikisi de ailenin, akraba veya arkadaşların ellerinden alınarak ücretli uzmanlara devredilmiştir. Birincilerin yani aile ve akrabalarının bilincinde ölen insana dair hatıralar taze ve diri olabilir; ama duyguların odağı olarak cesedin ve mezarların önemi azalmıştır. Michelangelo'nun Pietà'sı, evladının cesediyle yas tutan anne, bir sanat eseri olarak anlaşılabilir, fakat gerçek bir olay olarak tasavvuru pek mümkün değildir.

Mezar bakımının aileden profesyonel kişilere nasıl intikal ettiğini, başka şeylerin yanı sıra mezarlık bahçıvanlarının bir broşüründe bile görebiliriz.[23] Bu broşürden bahçıvanların, mezarlıkların zengin çiçek süslemeleriyle bezen-

23 Friedhof, *Grüner Raum in der Stadt*, Zentrale Marketinggesellschaft der deutschen Agrarwirtschaft mbH, Zentralverband Gartenbau e.V. Bundesfachgruppe Friedhofsgärtner işbirliğiyle yayımlanmıştır.

mesini küçümseyen rakip ve hasımlara karşı insanları uyardıkları anlaşılıyor. Ayrıca bu broşürlerin pazarlama şirketi tarafından mümkün mertebe hedeflenen müşteri kitlesinin zihniyetine göre tasarlandığını varsayabiliriz. Buna uygun olarak bu broşürlerde, ölmüş insanların defnedildiği yerler olarak mezarlıkların anlamıyla ilgili neredeyse mutlak bir sessizlik hâkimdir. Mezarlık bahçıvanlarının mesleki uğraşlarının cesedin gömülmesiyle alakalı olduğuna dair belirgin ipuçları, anlaşılacağı üzere bu broşürlerde yer almaz. Potansiyel müşterilerin zihniyetini yansıtan ve titizlikle yürütülen bu perdeleme, yukarıda alıntılanan 17. yüzyıl şiirlerinin zihniyeti hatırlandığında daha belirginleşecektir. Mezarda cesedin başına gelenlerden bahseden şiirdeki açıklık ile, edebiyatta ölümün müşkül çağrışımlarına bağlı hijyenik bastırma ve tabii aynı zamanda günümüzün toplumsal ülfetleri içindeki sohbetler arasında keskin bir tezatlık vardır. Marvell'in, uzun süredir koruduğu bekâretini mezarda kurtların sınayacağına işaret ettiği[24] sevdiği nazlı dilberin teveccühünü kazanmak istemesi, bu alandaki utanma eşiğinin, uygarlığın planlanmamış süreci boyunca ne kadar yükseldiğine de işaret eder. Bir tarafta aleni bir şekilde mezardaki kurtlardan bahseden şairler, diğer tarafta ise mezarlıkların insan ölümüyle ilişkisini hatırlatacak her şeyden kaçınan mezarlık bahçıvanları... Öyle ki "ölüm" kelimesini kullanmaktan mümkün olduğunca kaçınan kitapçıkta sadece bir kez ölümden –"Ölüleri Anma Günü"nden– söz edilir ve bu kelimenin oluşturabileceği kötü izlenim de yine çiçekle-

---

24 Andrew Marvell, *To His Coy Mistress*:

then worms shall try
That long-preserv'd virginity,
And your quaint honour turn to dust.

[O zaman kurtlar sınayacak
Uzun süredir koruduğun bekâretini
Ve küle dönecek o yıllanmış namusun – ç.n.]

re ihtiyaç duyulan evlilik yıldönümlerine atıfta bulunularak hemen telafi yoluna gidilir. Mezarlığın tehlikeli çağrışımları, onun basitçe "şehirde yeşil alan" olarak tasvir edilmesiyle giderilir:

> Alman mezarlık bahçıvanları [...] mezarlıkları, kültürel ve geleneksel bir mekân, bir tefekkür yeri ve kentsel yeşil alanların bir parçası olarak kamu bilincine yerleştirmeyi hedefliyorlar. Zira geleneksel yeşil ve bayındır mezarlık görüntüsünün günün birinde yabancı cenaze törenleri tarafından değiştirilmesi; ekonomik gerekçelere dayandırılan tasarım kısıtlamaları; önlem alınmayan yapısal çarpık büyüme ya da saf akılcı bakış açısıyla yapılacak teknokratik planlamalar sebebiyle mezarlıkların tehlikeye atılmasına karşı en iyi güvence, güçlü bir kamu bilincidir.

Bu ticaret erbabının çeşitli hasımlarıyla yürüttüğü mücadele tekniklerini ayrıntılı olarak tartışmak faydalı olurdu, ama bunun yeri burası değildir. Her halükârda ölümü hatırlatan ve onunla bağlantılı olan her şey, mümkün mertebe görüş alanından uzaklaştırılıyor. Bu durum, hedeflenen müşteri kitlesi için tatsız bir hale gelmiştir. Fakat bu kaçınma ve gizleme eyleminin bizatihi kendisi, zaten biraz tatsızdır.

Ölüler için inşa edilen anıtlar, yaşayanlar için birer park olarak kurulmuş olsaydı, gerçekten de çok hoş olurdu. Zaten mezarlık bahçıvanlarının oluşturmak istedikleri görüntü tam da budur: Gündelik telaşlı hayatımızın yanı başında huzurlu, yeşil, gelişmekte olan bir ada... Keşke planlanan bu yerler gerçekten yaşayanlara yönelik parklar; yetişkinlerin özgürce sandviçlerini yiyebilecekleri, çocukların birbirleriyle serbestçe oynayabilecekleri parklar olsalardı. Bu belki eskiden bir vakitler mümkün olabilirdi, ama günümüzdeki tören düşkünlüğü, yakışık almadığı için ölülerin yanında şaka yapmayı ve gülmeyi yasaklama eğilimi gibi nedenler buna

engel olur. Zira bunlar, yaşayanların ölülerle aralarına mesafe koymak ve insanın utanç veren bu hayvani yönünü mümkün olduğunca normal yaşam sahnelerinin arkasına kaydırmak için yaptıkları yarı bilinçli çabanın belirtileridir. Çiçeklerle bezenmiş bu bakımlı tesislerin koruyucuları, ölülere saygı duyulmadığı gerekçesiyle mezarların etrafında mutlu bir şekilde oynamak isteyen çocukların canına okuyacaktır. Fakat insanlar öldükten sonra, yaşayanların onlara saygılı davranıp davranmadıklarını bilemezler. Defin ve mezarlık etrafındaki törenler, ölülerin huzurunu bozmamak için mezarlıkta sessiz olmak veya buralarda alçak sesle konuşmak gerektiği gibi hususlar, temelde yaşayanların kendilerini ölülerden ayrıştırma biçimleridir; bunlar bir bakıma yaşayanların ölülere yakın olmaktan dolayı hissettikleri tehdidi uzak tutmak için birer araçtır. Ölülere derin bir saygı talep edenler yaşayanlardır ve bunun için de geçerli sebepleri vardır. Bu sebepler arasında ölümden ve ölülerden duydukları korku da yer alır, fakat bu korku çoğu zaman yaşayanların gücünü artıran bir araç olarak iş görür.

9

"Ölüler" ifadesinin kullanılma şekli, başlı başına tuhaf ve manidardır. Bu ifade, ölü insanların sadece yaşayanların hafızalarında değil, yaşayanlardan bağımsız olarak bir anlamda var oldukları izlenimini verir. Fakat ölüler yoktur – ya da, belirtildiği üzere, sadece şimdi ve gelecekte yaşayanların anılarında vardırlar. Günümüz insanları, anlam yükleyerek başardıkları ve yarattıkları her şeyle, gelecekte yaşayacak meçhul nesillere yönelirler. Ama onlar genellikle bunun tam olarak farkında değildir. Ölüm korkusu aynı zamanda, ölmekte olanların bile önemli ve tatmin edici gördükleri şeylerin kaybedileceği ve yıkılıp gideceği korkusudur. Ancak insanların kendilerine anlamlı görünen şeylerin ölümlerinden sonra da diğer insanlar için bir anlam ifade edip etmeyeceği, ancak henüz doğmamış olanlar nezdinde ispatlanabilir. Mezar taşları dahi sadelikleriyle bu henüz doğmamışlar forumuna hitap eder; belki yolu oradan geçen biri, sonsuza dek kalacağı düşünülen taştan, adları anılan ebeveynin, atalarının ve çocuklarının burada gömülü olduğunu okuyacaktır. Ölümsüz mezar taşına yazılan şey, aynı zamanda ölen kişinin yaşayanla-

ra sessiz bir mesajı; onun yalnızca yaşayanların hatıralarında yaşamaya devam ettiğine dair belki de hâlâ dile getirilmemiş bir hissiyatın sembolüdür. Anma zinciri koptuğunda, belirli bir topluluğun ya da insan toplumunun sürekliliği tamamen bozulduğunda, bütün insanlığın binlerce yılda yaptığı ve her bir insan için mana taşıyan her şey sönüp gidecektir.

Günümüzde insanların birbirlerine olan derin bağımlılıklarını kendimize anlatmak çok daha zordur. Bir insanın yaptığı her şeyin anlamının –ki başkaları için ifade ettiği anlam da burada yatar– sadece şu anda yaşayanlara değil aynı zamanda gelecektekilere yani insan toplumunun nesiller boyunca devam etmesine bağlı olması, kesinlikle insanların birbirlerine olan temel bağımlılıklarından biridir. Fakat günümüzde bu bağımlılığın anlaşılması, insan yaşamının, dolayısıyla kişinin kendi yaşamının sınırlı oluşuyla ve kaçınılmaz olarak kişiliğinin bozuluşu ile yüzleşmekten kaçınmaya çalışmamız nedeniyle bilhassa zorlaşmıştır. Bu yüzden insan, hayatını –işini, sevinçlerini– düzenlerken bu bağımlılığı hesaba katmayı, özellikle de diğer insanlara karşı nasıl davrandığının hesabını vermeyi savsaklar hale gelmiştir.

Günümüzde insanlar kendilerini çoğunlukla tek başına, diğerlerinden tamamen bağımsız bireyler olarak görürler. Kişinin başka her şeyden yalıtılabileceğini düşündüğü kendi çıkarlarını takip etmesi, onun yapabileceği en anlamlı şey olarak görülür. Böylece diğer bütün insanlardan bağımsız, yalnızca kendisi için bir tür anlam arayışına girmek, hayatın en önemli görevi haline gelir. Bu tür bir anlam arayışında olan insanların hayatlarını saçma bulmalarına pek şaşmamalı. Açıkçası insanlar, diğer insanlarla aralarında karşılıklılık arz edebilen bağımlılık ağında, kendilerinin kuşaklararası zincirdeki sınırlı bir uzuv, meşaleyi daha ileriye doğru taşıyarak sonuçta başkalarına ulaştıran bir takım koşucusu olduklarını güçlükle ve nadiren görebiliyorlar.

Bu esnada tekil insan yaşamının sonlu oluşunun bastırılması ve perdelenmesi, bazen iddia edildiği gibi sadece 20. yüzyıla özgü değildir. Bahsi geçen bastırma ve perdeleme, muhtemelen sonun bilinci –kişinin kendi ölümünü öngörmesi– kadar eskidir. Biyolojik evrim sürecinde insan organizmasının –kısmen kendisine yiyecek olarak da hizmet eden– diğer canlıların sonundan hareketle, kendisinin de sonlu olduğuna dair bir çeşit bilinç geliştirdiğini varsayabiliriz. Canlılar arasında eşsiz bir hayal gücüne sahip olmaları sayesinde insanlar, kendilerininki de dahil olmak üzere her insan yaşamının kaçınılmaz bir sonu olduğunu zamanla öğrendiler. Fakat kendi sonunun öngörüsüne paralel olarak insanın bu nahoş bilgiyi daha hoş tasavvurlarla bastırma ve perdeleme çabası da ortaya çıktı; insanın sahip olduğu eşsiz hayal gücü de bu konuda ona yardımcı oldu. Yani bu nahoş bilgiyle onu maskeleyen fanteziler, muhtemelen aynı evrim sürecinde ortaya çıkmıştır. Bugün, muazzam bir tecrübe birikimine sahip olarak uzun vadede bir arada yaşayan insanlar için faydalı yalanların, makyajsız bilgiden daha nahoş ve tehlikeli sonuçlara neden olup olmadığı, artık savsaklanmadan sorgulanmalıdır.

Ölümün gizlenmesi ve bastırılması yani her insan varoluşunun biricikliği ve sonlu oluşu, insanların bilincindeki çok eski bir olgudur. Ancak bu gizleme biçimi, zaman içerisinde özgül bir değişime uğramıştır. Daha önceki dönemlerde kolektif arzu fantezileri, insanın ölüm bilgisiyle başa çıkma aracı olarak hüküm sürmüştü. Bunlar, elbette bugün de önemli bir rol oynar. Böylelikle, insanın kendi geçiciliği ile ilgili kaygısı, başka bir yerdeki ebedi yaşama dair kolektif bir arzu imgesi yardımıyla hafifler. İnsan korkularının yönetimi, insanların diğer insanlar üzerindeki hâkimiyetinin en önemli kaynaklarından biri olduğu için bir yığın siyasal rejim bu düzlemde gelişmiş ve ayakta kalmıştır. Gü-

nümüzde ise özellikle kapsamlı bireyselleşme sürecinin bir parçası olarak kolektif ölümsüzlük fantezilerinden, tekil insanın ölümsüzlüğü ile ilgili çoğunlukla daha kişisel ve nispeten daha özel fanteziler neşet etmiştir.[25]

Freud, "id" olarak adlandırdığı ve bir şekilde küçük bir kişi gibi ele aldığı psişik kertenin, yani fiziki olana en yakın ve en hayvani tabakanın kendini ölümsüz tasavvur ettiğine inanıyordu. Ama bunu kabulleneceğimizden şüpheliyim. Çünkü insanın "id" düzleminde hiçbir öngörüsü yoktur, bu nedenle kendi ölümü hakkında önceden bilgi sahibi değildir. Kişi ölümlü oluşunu önceden bilemez ise kendi ölümsüzlüğünü telafi edecek teselli düşüncesini de kavrayamaz; böylece bu

25 Hayranlık uyandıran bilgeliğine rağmen Ariès'i, çağdaş insanın ölümsüzlük fantezileriyle ilgili sözünü ettiğimiz değişimin yapısı hakkında da ikna edici bulmuyorum – çünkü o, uzun vadeli süreçlerin teorik modellerinden ve bununla ilgili bireyselleşme hamlesi kavramından yoksundur. Modern insanın ölümsüzlük fantezilerinden gözle görülür bir küçümsemeyle hatta neredeyse nefretle bahseder; bunları, insanların sessizce ölümü beklediğine inandığı geleneksel tutumun karşısına koyar. Ve onaylayıcı bir şekilde, çağdaşlarına dokundurma yapan Alexandr Soljenitsin'in "Kanser Koğuşu" adlı çalışmasından şunları alıntılar: "Onlar" yani geleneksel insanlar "isyan etmediler, dövünmediler, asla ölmeyecekleriyle ilgili övünmediler" (*Studien zur Geschichte*, s. 25). Çağdaş insanların isyan edip etmediklerini gerçekten bilmiyorum. Ölümsüzlük fantezilerine sahip olan tanıdığım birçok insan, bunların birer fantezi olduğunun bilincinde. Her halükârda, burada bahsi geçen konunun yapısı nispeten kolay kavranabilir. Eski zamanlarda, tekil insana ölümsüzlüğünü garanti eden kurumsallaşmış kolektif fanteziler oldukça revaçtaydı; kurumsallaşma ve grup inancının güçlendirilmesi bu düşüncelerin fantezi niteliğinin idrakini neredeyse imkânsız hale getiriyordu. Günümüzde insanların zihinlerindeki bu kolektif ölümsüzlük tasarımlarının gücü bir şekilde azalmıştır, bu nedenle de kısmen böyle kabul edilen bireysel ölümsüzlük fantezileri daha ön plana çıkmıştır. Uzun vadeli süreçlerin kuramsal modelleri, bireyselleşme itkisi ile ilgili kavramlarda ifade edildiği gibi, dogma değildir. Modeller aracılığıyla gözlemlenebilir olgulara şiddet uygulamaya gerek yoktur. Bu modeller değiştirilebilir, fakat teorik bir ikame olarak dogmalar esnek değildir. Bu bakımdan, Ariès'in zengin bilgi birikimine yazık olmuştur. Peşin hükümlü dogmaların bir âlimi, neredeyse elle tutulur yakınlıktaki yapılara bile nasıl körleştirdiğine kendini ikna etseydi, iyi olurdu; ölümsüzlük fantezilerindeki, son derece kurumsallaşmış kolektif ölümsüzlük fantezilerinin hüküm sürdüğü bir uygarlık basamağından bireysel ve nispeten özel ölümsüzlük fantezilerinin daha güçlü olduğu başka bir basamağa geçişteki dönüşüm gibi yapılar, örneğin.

gibi düşünceler işlevlerini yitirir. Bu açıdan Freud, tamamen "şimdi ve burada" olan "id" dürtülerinden hareketle insanın yüksek bir düşünüm [refleksiyon] seviyesine sahip olduğunu ima eder; lakin bu, onlar için erişilemezdir.

Freud'un keşfettiği başka pek çok fantezi de ölüm düşüncesi etrafında toplanır. Suçluluk duygularından, ölümü geçmişteki kötü davranışların bir cezası olarak tasavvur eden fantezilerden daha önce bahsettim. Genellikle erken çocukluk dönemine ait hayalî kötülüklerin cezalandırılacağıyla ilgili derinlerde yatan suçluluk korkularının teskin edilmesinin, ölmekte olan insanlara nasıl ve ne kadar yardımı dokunabileceği, cevabı ortada olan bir sorundur. Kilisenin günah çıkarma kurumu yani ölmekte olan insanların günahlarının bağışlanması, ölüm süreci ile suçluluk korkusunun sıklığı arasındaki bağlantıya sezgisel anlamda işaret eder; ki bu konuda ilk bilimsel açıklamaları Freud getirmişti.

Benim buradaki görevim, kişinin kendi ölümüyle ve genel anlamdaki ölüm süreciyle ilgili çeşitli fantezi motiflerini irdelemek değildir. Fakat şu gerçeği tamamen göz ardı edemeyiz: hem daha basit halkların büyü dünyasında hem de günümüzün bireysel fantezilerinde insanların ölümü ile öldürülmesi arasında yakın bir bağlantı vardır. Basit halklar için, en azından toplumsal açıdan kudretli kişilerin ölümü, birinin ölülere yaptığı bir şey olarak, yani bir tür cinayet olarak temsil edilir. Geride kalanların duyguları, bağlanmıştır. Ölüm sebebine dair o kişisellikten uzak ve duygusuz soru sorulmaz. Güçlü duygular söz konusu olduğunda her zaman olduğu gibi, bir suçlu, bir müellif [müsebbip] aranır. Sadece bu suçlunun kim olduğu bilindiğinde, ondan intikam alma ve böylece ölümün uyandırdığı tutkuları boşa çıkarma ümidi beslenebilir. Ama bir "sebep"ten intikam alınamaz. Daha basit toplumlardaki insanların eylemlerini ve düşüncelerini doğrudan yönlendiren bu tür dürtüler, şüphe-

siz, daha gelişmiş toplumlardaki yetişkinlerin davranışlarında da belirgin bir rol oynar. Ancak onların genellikle eylem kontrolüne doğrudan erişimleri yoktur. Gerçi bu, küçük çocuklar için hâlâ geçerlidir; ancak onların fiziksel zaafları genellikle tutkulu dürtülerinin yetişkinler tarafından anlaşılmalarına engel olur. Dahası küçük çocuklar, fantezi ile gerçeklik arasında, hareket etme arzusu ile eylem icrası arasında doğru bir ayrım yapamazlar. Kendiliğinden yükselen nefret ve ölüm arzusu, onlar için sihirli bir güce sahiptir; öldürme arzusu, öldürür. Bizim toplumumuzda da çocuklar genellikle bu tür dürtüleri açıkça dile getirebilirler. Bir arkadaşın küçük oğlu "Sonra da babamı çöp kutusuna koyacağız" demiş ve aşikâr bir memnuniyetle "kapağı da üstüne kapatacağız" diye eklemişti. Eğer babası gerçekten ölse, o çocuk muhtemelen kendisini suçlu hissederdi. Başka bir arkadaşın küçük kızı da annesinin çok hasta olduğunu ve ameliyat edilmesi gerektiğini, bunda kendisinin hiçbir suçu bulunmadığını onu dinleyen herkese anlatmaya çalışıyordu.

Burada, günümüzde ölmekte olan bir insanın yanında olmanın sebebiyet verdiği utangaçlığın başka bir özel bileşeniyle ya da –bunu eklemeliyiz– ölmekte olanların, mezar çukurlarının ve mezarlıkların bazı insanlar üzerinde yarattığı özel cazibe ile karşılaşıyoruz. Son zikrettiklerimizin fantezileri şu cümleyle özetlenebilir: "Onları *ben* öldürmedim!" Öte yandan, ölmekte olan insanların ya da mezarların yakınlığı insanlarda bazen sadece kendi ölüm korkularını değil, aynı zamanda gizli olan ölüm arzularını ve suçluluk korkularını gün yüzüne çıkarır; bunu şu soruyla özetleyebiliriz: "Yoksa onun ölümünden *ben* mi suçluyum? Nefretimle onun ölmesine yol açan bir arzu mu besledim?"

Daha gelişmiş sanayi toplumlarındaki yetişkinlerin bile kişisel olmayan, hastalık ve ölümle ilgili nesnel açıklamalara meydan okuyan, tecrübeye dayalı birtakım büyülü katman-

ları vardır. Bir ebeveynin ölümünün yetişkinlerde neden olduğu sarsıntının gücü, buna bir örnektir. Bu durum muhakkak kısmen, çocuklar ve ebeveynler ya da duruma göre birbirine duygusal olarak yoğun bir şekilde bağlanmış farklı insanlar arasındaki köklü özdeşleşmeyle, yani diğer insanları kendisinin parçası ya da uzantısı olarak deneyimlemeyle bağlantılıdır. İyi bir dostun ölmesi karşısındaki "benim bir parçam gibiydi" hissi, farklı türdeki ilişkilerde de karşımıza çıkar: Uzun süredir evli olanlarda, arkadaşlar arasında, ölenlerin oğullarında ve kızlarında olduğu gibi. Ancak özellikle sonunculara, babanın ya da annenin ölümü, çoğunlukla bununla ilgili suçluluk duygularına gömülü ve unutulmuş ölüm dileklerine ve buna bağlı olarak cezalandırma korkusuna neden olur. Bu duyguların ansızın yoğunlaşması, kişisel ölümsüzlüğü telafi eden fantezileri zayıflatabilir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, bu tür fanteziler, son zamanların keskin toplumsal bireyselleşme süreci içinde daha sık rastlanır hale gelmiştir. Hiç kuşkusuz toplumlarımızda da son derece kurumsallaşmış, kolektif ölümsüzlük fantezileri, gücünden pek az kaybetmiş olarak devam ediyor. Gayet rahat anlaşılır bir ders kitabı, birisi öldüğünde insanların çocuklara ne söylediğini de konu eder:

"Büyükbaban şimdi cennette."

"Annen şimdi cennetten sana bakıyor."

"Kız kardeşin şimdi bir melek oldu."[26]

Bu örnek, özellikle çocuklara karşı insan varoluşunun sınırlarını kolektif isteklerimize göre gizlemeye ve bu gizlemenin kendisini de katı bir toplumsal sansürle güvence altına almaya yönelik, toplumumuzdaki sıkı ve rutin eğilimin ürünüdür.

---

26 *Religion, Bilder und Wörter*, yay.haz. Hans-Dieter Bastian, Hana Rauschenberger, Dieter Stoodt ve Klaus Wegenast, Düsseldorf, 1974, s. 121.

10

Kendi içinde farklılaşmış bir dizi toplumsal emir ve yasağı kapsayan başka bir sosyo-biyolojik alan olan cinsiyet ilişkilerinde de yakın geçmişte kayda değer değişimler meydana geldi. Daha önce tabii ve vazgeçilmez kabul edilen birçok uygarlık engeli tasfiye edildi; önceleri tümüyle tabulaştırılan davranış biçimleri, toplum tarafından kabul edilebilir hale geldi. Böylece halk arasında cinsel sorunlarla ilgili mevzuları yeni bir düzlemde, çocuklarla bile, daha açık bir şekilde konuşmak mümkün oldu. Yetişkinlerin cinsel hayatlarının olsa olsa iktidar politikası ile açıklanabilecek işlevsiz gizli kapalılığı, yerini nispeten daha açık ve serinkanlı bir davranış ve konuşma biçimine bıraktı. Artan açıklık ise bu alanda gerek sosyal-pratik gerekse ampirik-teorik araştırmalar bakımından yeni problemlere yol açtı ve yeni bulguların elde edildiği deneyler dönemini başlattı. Belki böylece toplumsal emir ve yasakların cinsel alandaki ve bireysel ve ortak yaşamın gelişimindeki işlevlerini daha kesin bir şekilde belirlemek mümkün olabilir. Ancak, plansız uygarlık süreci boyunca ortaya çıkan bir dizi geleneksel cinsel emir ve ya-

sakların, hükümdar ile tebaa, erkekler ile kadınlar veya ebeveyn ile çocuklar gibi yalnızca belli hegemonik grupların özgül iktidar ilişkileri bağlamında işlev gördüğünü, şimdiden açık bir şekilde biliyoruz. Bu emir ve yasaklar, yerleşik grupların sahip olduğu büyük ve sarsılmaz gibi görünen iktidar imkânlarının baskınlığı devam ettiği sürece, ebedi insanî-ahlâki emirler gibi görünüyorlardı. Ancak bu iktidar üstünlüğünün gerilemesi ve güç dengesindeki eşitsizliğin biraz azalması sayesinde bu emir ve yasaklar, işlevlerinin ve ikna güçlerinin çoğunu kaybetti. Bu sayede cinsiyet ilişkileri alanında farklı davranış kurallarıyla, özellikle de insanların daha eşitlikçi bir birlikteliğiyle uyumlu ve aynı zamanda dürtülerin düzenlenmesini ve gerçekleştirilmesini daha az engelleyen bir bireysel dengeyi olanaklı kılan farklı özdenetim kurallarıyla deney yapmak mümkün hale geldi.

İşlevsiz hale gelen cinsel tabuların gevşediği, bu arada özellikle ergenlerin yetiştirilmesinde ve yetişkinlerin onlara yönelik davranışlarında göze çarpıyor. Yüzyılın başlarında yetişkinlerle çocuklar arasındaki ilişkilerde, yetişkinlerin bu konudaki davranış ve konuşmalarını ergenlerden gizleyen ve dışarıdakiler için aşılması neredeyse imkânsız olan bir sessizlik duvarı örülüydü. Hatta ergenler arasındaki cinsel ilişkilerin ifşa olması, ağır ceza gerektirirdi. Cinsellik, çocukların yalnızca kendi aralarında ve nadiren de olsa yetişkinlerle konuşabildikleri gizlilik alanıydı; özellikle ebeveynle pek nadiren konuşulur, hele hele öğretmenlerle hiç konuşulmazdı. Toplumsal perdeleme baskısının şiddeti yani cinsel dürtülere engel olan ağır toplumsal zorlamalar, cinsel dürtülerini normatif yapıya göre engellemedikleri takdirde çocukları, ergenleri ve tabii yetişkinleri de her açıdan kuşatan toplumsal tehlikeler, tekil çocuğu ve ergeni kendisiyle, yaşının gereği olan vahşi ve tutkulu fantezileriyle baş başa bıraktı ve onu o zamanlar ergenlik döneminin doğal özel-

liği olarak kabul edilen heyecan ve çatışmalarla uzatılmış bir ergenliğin bilhassa krizli bir biçimine yol açtı. Günümüzde bu, toplumsal kurallar bütününün ürettiği bir ergenlik biçimi olarak gittikçe daha belirgin hale geliyor.

Bu arada cinsel alanı kuşatan gizlilik de azalmıştır. Ebeveyn ve öğretmenlerin, toplumsal tabuları yıkmadan, kişisel utanma ve mahcubiyet sınırlarını aşmadan, cinsel sorunlar hakkında konuşmaları, kuşaktan kuşağa artarak, geçmişe kıyasla daha olanaklı hale gelmiştir. Artık nereden geldiklerini soran çocukları, yarı kapalı imalarla veya küçük yalanlarla baştan savmaya gerek yoktur. Kısacası, insanların ortak yaşamının bu tehlikeli alanında, cinsel alanda, toplumsal düzenlemenin örüntüleri ve aynı şekilde toplumsal pratik ile kişisel vicdanın oluşumunun etkileşimleri, bu yüzyılda önemli ölçüde değişmiştir. Özellikle egemenlerin genç kuşaklarla ilişkisinde, bu şekilde yetiştirilmiş her insana normal, toplumun varlığını devam ettirebilmesi açısından vazgeçilmez yani muhakkak ahlâklı görünmüş olan bir gizleme ve baskı stratejisinin, pratikte gayet özgül iktidar yapılarına sahip bir insan toplumunun işlevsel bünyesinde bir uzuv olduğu kanıtlanmıştır. Güç dengesi değiştiğinde, örneğin yöneticiler ile yönetilenler, cinsiyetler veya kuşaklar arasındaki ilişkiler daha az dengesiz hale geldiğinde, bu stratejiler de değişti. Viktoryen[27] döneminin cinsel yaşamla ilgili baskın utanma ve mahcubiyet duyguları söz ve davranış alanından biraz geri çekilince ve bu alandaki resmî gizlilik daha yapmacıksız bir konuşma ve daha rahat bir davranış biçimine yer açınca, düzen kaosa dönüşmedi.

---

27 İngiltere'nin en muhafazakâr dönemlerinden biri olan Kraliçe Victoria'nın hüküm sürdüğü yıllarda (1837-1901) cinsellik olgusu baskılanmış; kadın ya erkeği baştan çıkaran bir şeytan ya da Azize Meryem gibi kutsal bir varlık olarak görülmüştür. Elias'ın vurguladığı husus, bu iki uç nokta arasında sıkışıp kalan ahlâki tutumdur – ç.n.

11

İnsanların ölümünü dışlama ve gizlice özel bir alana dönüştürme eğilimi, önceki yüzyıldan itibaren neredeyse hiç azalmadı, hatta muhtemelen arttı. Belki öncelikle farklı biyososyal tehlike bölgelerini ve bunların gelişimini karşılaştırırsak, ana hattın ne kadar dengesiz olduğunu ve insanların ortak yaşamının farklı işlevsel alanlarındaki tabulaştırma ve tabu bozumunun, resmileşme ve gayriresmileşmenin iniş çıkışlarını görmek mümkün olabilir – her ne kadar ölüm tehlikesi ile tehlike karşısında savunma güdüsü, bunları tecrübe eden tekil kişi tarafından kesin olarak ayrıştırılması imkânsız olsa da. Günümüzde birinin ölümünü karşılarken genellikle rastlanan savunma eğilimi ve mahcubiyet duygusu, Viktoryen dönemindeki cinsel alanı kuşatan duygularla mukayese edilebilir. İnsanların cinsel yaşamlarında sınırlı fakat fark edilir bir rahatlama meydana gelmiştir; toplumsal ve belki bireysel bastırma, eskisi kadar güçlü ve katı değildir. Ölüm ve ölmekle ilgili olarak ise bu bastırma ve mahcubiyet duyguları oldukça güçlenmiştir. Göründüğü kadarıyla ölümün aydınlatılmasına ve ölmekle daha rahat bir ilişkiye kar-

şı direnç, toplumsal cinsiyet ilişkileri alanındaki aydınlatma ve gevşemeden daha güçlüdür.

Deneyimlenen tehlikelerin boyutlarındaki farklılıkların burada rol oynadığı düşünebilir. Dizginlenmemiş veya aşırı derecede dizginlenmiş cinselliğin, insanlar için kısmi bir tehlike olduğu ileri sürülebilir. Tecavüzcüler veya ümit kırıklığına düşenler, başka insanlara olduğu kadar kendileri için de bir tehdit oluşturabilir – ama hayat devam eder. Bunlarla kıyaslandığında, ölüm tehdidi mutlaktır. Ölüm, kişinin mutlak sonudur. Belki de ölümün mistik yanının tasfiye edilmesine gösterilen büyük direnç, algılanan tehlikenin büyüklüğünün karşılığıdır.

Fakat bu gibi sorunları düşünürken şu gerçeği görmezden gelemeyiz: korku ve dehşet uyandıran şey, bizatihi ölümün kendisi değil, aksine ölüm tasavvurudur. Şimdi ve burada, acı çekmeden hemen ölseydim, bu, benim için korkunç bir şey olmazdı. Artık var olmazdım, o zaman korku da hissetmezdim. Korku ve endişeyi, yalnızca yaşayanların bilincindeki ölüm tasavvuru harekete geçirebilir. Ölüler için ne korku ne de sevinç vardır.

Demek ki, daha önce de bahsedildiği üzere, hayatın bu iki yönü arasında bir ortak payda mevcuttur. Bu kolayca gözden kaçırılabilir. Ölüm gibi cinsellik de insanların tecrübe ve davranışlarının içinde bulunduğu toplumsallığa özgüdür; insanlığın o durumdaki gelişme basamağına ve onun veçhesi olan uygarlığa göre işlenen ve şekillenen biyolojik koşullarla ilişkilidir. Her insan bu ortak toplumsal kalıpları kendine göre işler. Eğer insanların ölümle olan ilişkisinde sadece ölümün biyolojik sürecinin değil, halihazırdaki uygarlık basamağına özgü olarak gelişen ölüm tasavvurunun ve ona bağlı olarak insanların ölüme karşı tutumlarının belirleyici olduğunun bilincine varırsak, o zaman ölümün sosyolojik sorunsalı daha keskin hatlarıyla önümüze serilir. Böy-

lece çağdaş toplumların ve bu toplumlardaki kişilik yapılarının, gelişmiş ulus toplumlarındaki ölüm imgesinin kendine özgü yanlarının en azından bir kısmından, dolayısıyla ölümle ilgili toplumsal bastırmanın türünden ve kapsamından sorumlu olan karakteristik niteliklerini daha iyi anlamak mümkün olabilir.

12

Evvela, daha önce de değinildiği üzere, bu toplumlardaki bireysel yaşamın uzunluğu vardır. Ortalama yaşam süresinin yetmiş beş yıl olduğu bir toplumda yirmi yaşındaki hatta otuz yaşındaki biri için ölüm, ortalama yaşam süresi kırk yıl olan bir topluma göre hayli uzak telakki edilir. İlk anılan durumda, insanın öleceği düşüncesini hayatının büyük bir kısmında reddetmesi, kolayca anlaşılabilir bir haldir.[28] Olgusal olarak ölüm tehlikesi, canlıların hepsinde olduğu gibi burada da daima mevcuttur. Ama bu gerçeği unutabilirsiniz. Ölüm, bu toplumların önemli bir kesimi için nispeten çok uzaktır. Diğer durumda, yani ortalama yaşam süresinin daha düşük olduğu azgelişmiş toplumlarda, güvensizlik daha büyüktür. Hayat daha kısadır, ölüm tehlikesi insanların bilincine daha fazla musallat olur, ölüm düşüncesi her yerde ve her zaman mevcuttur, her açıdan kuşatıcı olan ve daha az güvende olma haliyle el ele veren yaşam korkuları ile başa çıkmaya dönük büyülü gelenek ve görenekler daha yaygındır.

28 Ama bu toplumda da [ölüm düşüncesi] o kadar da uzaklaştırılmış olmasa, belki daha az trafik kazası olurdu.

İkincisi, tıp biliminin ilerlemesi ve hijyen düzeyini yükseltmek için pratik toplumsal önlemlerin alınmasından ötürü ölüm tasavvurunun, doğal bir sürecin son durağı olarak anlamlandırılması vardır. Kanunlaşmış bir doğal süreç kavramının bizatihi kendisi, belirli bir bilgi ve toplumsal gelişme basamağının karakteristik bir özelliğidir. Günümüzün gelişmiş toplumlarında bu doğallık kavramı o kadar normalleşmiştir ki insanlar, sarsılmaz doğa kurallarına olan inançlarının bu doğal süreçlerle ilgili güvende olma duygusuna nasıl katkıda bulunduğunun dahi pek farkında değildir. Bu, bilimsel toplumların insanlarının karakteristik özelliği sayılır. Onlar, güvenliğin bu derecesini gayet normal hatta insan rasyonalitesinin bir sonucu olarak gördükleri için bilim öncesi toplumlarda yaşayan insanların, bizim doğa ilişkileri olarak tecrübe ettiğimiz şeyler karşısında yaşadıkları belirsizliğin büyüklüğünü genellikle anlamazlar. Gelişmiş toplumlarda yaygın olan ölüm tasavvuru, bu güven veren bilgiden alabildiğine fazla etkilenir. Ölümün günün birinde geleceği elbette bilinir, fakat bunun doğal bir sürecin sonu olduğu bilgisi, kaygı ve endişeyi hafifletmeye katkıda bulunur. Doğa olaylarının acımasız olduğu düşüncesi, bunların kontrol edilebilirliği ile hafifler. Kişi, geçmiş zamanlara nazaran hekimlik sanatı, diyet ve ilaçlar sayesinde ölümü ertelemeyi daha çok ümit edebiliyor. İnsanlık tarihinde iyi-kötü bilimsel metotlarla yaşam süresinin uzatılmasının toplumun geniş kesimleri tarafından böyle durmaksızın tartışıldığı başka bir evre yoktur. Hayat iksiri ve gençlik çeşmesi ile ilgili hayaller şüphesiz çok eskilere dayanır. Fakat bunların bilimsel veya sözde bilimsel bir biçime kavuşması, günümüzde gerçekleşti. Ölümün kaçınılmaz olduğu bilgisinin üstü, onu tıbbi tedavi ve sigortalar yardımıyla daha fazla ertelemeye çalışarak ve bunun başarılı olacağı ümidiyle örtülüyor.

13

Çağdaş toplumların bu yapısal karakteristiği ile yakından ilişkili üçüncü bir unsur da bu toplumların ortak ölüm tasavvurunda ve ölüme karşı ortak tutumunda payı olan, oldukça yüksek düzeydeki iç barıştır. Bu toplumları oluşturan insanların akıllarında genellikle belli bir ölüm şeklinin olması da bununla alakalıdır. Bu süreci tasavvur etmeye çalıştıklarında akıllarına gelen ilk şey, hastalık ve yaşlılıktan ötürü yataklarında huzur içinde ölmektir. Ölüm sürecinin doğallığını vurgulayan bu imge normal durum sayılırken, başka bir insanın eliyle gerçekleşen cebri ölüm istisnai ve suç olarak görülür. Fiziksel güvenliğin yani diğer insanların şiddetine karşı güvencenin, bütün toplumlarda kendi toplumlarındaki kadar yüksek olmadığının ise çoğunlukla pek bilincinde değildirler.

Bu bakımdan gelişmiş devlet-toplumlarında yaşayan bir insanın şiddet eylemlerine karşı yüksek derecede korunmasının ve şiddet eylemlerinin sıra dışı bir şey yani suç sayılmasının, bu toplumlardaki insanların akıl veya kavrayışlarından değil, toplumun özgül bir örgütlenmesinden, yani fi-

ziksel şiddetin görece etkili bir tekelleşmesinden kaynaklandığını söylemek gerekir. Ancak böyle bir tekelleşme bir gecede meydana gelecek bir şey değildir; uzun ve büyük ölçüde plansız bir gelişmeye dayanır. Bu tür toplumlarda, ilgili hükümet yetkilileri, sadece kendilerinin kontrol ettikleri belirli grupların şiddete başvurmalarına izin verirler. Birçok durumda sadece bunlar yani polis ve ordu, cezalandırılmaksızın öldürücü silahlar taşıma ve bunları belli durumlarda kullanma yetkisine sahiptir. Avrupa devletleri, son iki ya da üç yüzyıl içerisinde genel itibarıyla bedensel şiddetin tekel kurumları olarak etkin bir ölçü ve model olmayı başardılar. Ekonomik ilişkilerin özel karakterine bağlı olarak malların üretim ve paylaşımında daha insani ilişkiler de, tutkuların oldukça yüksek bir oranda gemlenmesini, insan ilişkilerinin görece şiddetsiz yürütülmesini mümkün kılan ve günümüz gelişmiş toplumlarında neredeyse normal olarak görülen bu başarı sayesinde gerçekleşti. Zira malların üretim ve dağıtımı yağmalar, savaşlar ve köle işçiliği gibi fiziksel şiddet yoluyla, yani doğrudan baskıyla belirleniyorsa, orada bu süreçler ekonomi kavramı ile ifade ettiğimiz niteliğe henüz sahip değildir; bunlar, özel bir toplum alanı olarak şiddet içermeyen ekonominin temel vasıflarını oluşturan ve –şimdiye kadarki anlayışa göre– uzmanlaşmış bir bilim olarak "iktisadı" mümkün kılan kendi özgül ölçülerinden ve yasallıklarından henüz yoksundur.

Fiziki şiddetle ilgili böyle üst düzeyde uzmanlaşmış tekelci kurumlara sahip olmayan toplumlarda, özellikle de savaşçı toplumlarda, insanların insanlara uyguladıkları fiziksel şiddet, toplumsal yaşam içinde sıradan vakalardandır. Bu tür toplumlardaki insanların hepsi olmasa da bir kısmı, en azından üst tabaka mensupları, toplumsal ilişkilerinde vazgeçilmez bir refakatçi olarak silah taşırlar. Fiziksel bakımdan zayıf yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklar ya da engelli

insanlar ise büyük ölçüde ev veya kale gibi yerlerle, kendilerinden olanların iskân ettiği köy ya da semtlerle sınırlı olan daha dar yaşam alanlarında yaşar ve yalnızca özel koruma altında bu alanların dışına çıkmaya cesaret edebilirler.

Bu gibi toplumlardaki kişilik yapısının gelişimi de son derece iyi örgütlenmiş sanayi devletlerininkinden farklı bir yönde ilerler. Fiziksel bir mücadelede saldırıya veya savunmaya hazır olmak, en azından erkeklerde, daha yüksek; başka insanlarla kanlı çatışmalar neticesinde gelebilecek bir ölüm beklentisi daha yaygın; yatakta gerçekleşecek huzurlu bir ölüm tasavvuru ise daha istisnaidir. Kişinin kendi toplumunda normal hatta belki insancıl gibi görünen ölüm imgesi dahil olmak üzere bütün tasavvurlarıyla kişilik yapılarının, uzun bir toplumsal süreç içerisinde yavaş yavaş gelişen toplumsal yapının kendine özgü niteliklerinden nasıl etkilendiğini burada da görebiliriz.

Fakat iç barışın görece üst düzeyde olduğu toplumlardaki yatakta ölüm beklentisi, ilk bakışta göründüğünden daha aldatıcıdır. Kaza ve cinayet oranlarının yüksekliği haricinde, şiddete iten grup çatışmaları çağımızda çoğalmaktadır. Bunlar, tarafların yalnızca rakiplerini öldürerek ve kendi gruplarına mensup insanları feda ederek sürdürülebileceğine inandıkları ve zaten kolektif eylem programları itibarıyla genelde açık veya örtülü bir şekilde ölüm-kalım mücadelesini hedefleyen şiddetli çatışmalardır.

Günümüzün daha fazla dikkate değer sorunlarından biri de insanlarda görülen psişik dönüşümlerdir. Diğer insanları öldürmenin kesinlikle yasaklandığı ve ağır bir şekilde cezalandırıldığı bir durumdan, ister devletin, ister partinin isterse bir grubun insanları öldürmeye cevaz verdiği hatta teşvik ettiği bir duruma düşüren dönüşümlerdir bunlar.

Gelişme süreci boyunca ölüm ve ölmenin büyük bir kararlılıkla toplumsal hayatın sahne arkasına kaldırıldığı ve görece

yüksek derecede mahcubiyet duyguları ve görece katı sözlü tabularla sınırlandırıldığı uygarlık sürecinden bahsederken, bir şerh düşerek, iki büyük Avrupa savaşına belki bunların da ötesinde toplama kamplarına ait deneyimlerin, öldürmeyi yasaklayan ve daha sonra ölmekte olanları ve ölüleri normal toplumsal hayattan dışlamaya zorlayan vicdan oluşumunun kırılganlığım gösterdiğini eklemeliyiz. Toplumumuzda ölümün bastırılmasında rol oynayan, insanın kendi kendini zorlamasını sağlayan aygıtlar, şayet devletin uyguladığı dışsal zorlama aygıtları –ki bunlar bazı hallerde tarikatlara ve mücadeleci gruplara da ait olabilir–, birtakım ikna edici kolektif inanç doktrinlerine dayanarak direksiyonu kırar ve insanları öldürme emri verirse, oldukça hızlı bir şekilde dağılırlar. Savaş durumunda, öldürmeye, ölmekte olanlara ve ölülere karşı duyarlılık, çoğu insanda nispeten hızlı kaybolur. Toplama kamplarında çalışan personelin her günkü kitlesel kıyımları psişik olarak nasıl hazmettiği, detaylı incelemeye değecek, cevabı verilmemiş bir sorudur. Bu tür olaylarda bu soru genellikle suçlunun kim olduğuna dair sorularla örtbas edilmiştir. Ama toplumsal pratik açısından, dolayısıyla bu tür olayları önlemek bakımından, özellikle birinci soru, yani olgusal soru, son derece önemlidir. Bu soruya verilen, "Emirlere itaat ettim" basmakalıp cevabı ise bize bireysel vicdan oluşumunun devlet tarafından uygulanan dış zorlama aygıtlarına nasıl bağımlı olduğunu gösterir.

14

Ölüm imgesi açısından gelişmiş toplumların kendine özgü ve bahsedilmeye değer dördüncü özelliği, bireyselleşmenin yüksek dereceli ve kendine has kalıbıdır. Zira bir insanın bilincindeki ölüm imgesi ile o insanın içinde yaşadığı toplumdaki insan imgesi birbiriyle yakından ilişkilidir. Gelişmiş toplumlardaki insanlar kendilerini, bütün dünyanın ve tüm diğer insanların bir "dış dünya" gibi karşılarında durduğu, "iç dünyalarını" ise görünmez bir duvar gibi bu dış dünyadan ve başka insanlardan ayrıldığı bağımsız tekil varlıklar, penceresiz monadlar, tekil "özneler" olarak görürler.

Kendini deneyimlemenin bu biçimi yani belirli bir uygarlık basamağının karakteristiği olan "homo clausus"un[29]

29 Homo clausus kavramı ile kastedilen "kendi başına olan insan"dır. Elias, *Uygarlık Süreci* adlı eserinde bunu şu sözlerle tanımlar: "Tamamen özgür, tamamen bağımsız bir varlık, "içsel" olarak tamamen kendine yeterli ve diğer bütün insanlardan kopuk bir 'kapalı kişilik' biçimindeki tekil insan imajı, Avrupa toplumlarının gelişim tarihinde çok eski bir geleneğe dayanır. Bu figür klasik felsefede bilgi kuramsal bir özne olarak sahne alır. Homo philosophicus rolüyle tekil insan kendisi 'dışındaki' dünya hakkında bilgiye tamamen kendi gücüyle ulaşır. Bunu başkalarından öğrenmeye ihtiyacı yoktur." Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, cilt 1, çev. Ender Ateşman, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 42-43 – ç.n.

kendine özgü imgesi, kesinlikle buna benzer özgül bir biçimle; kişinin kendi ölümünü, akut durumda ise can vermesini tecrübe etmesiyle yakından ilişkilidir. Fakat ölüm araştırmaları –toplumsal bastırma bağlamında– henüz emekleme aşamasındadır. Ölmekte olanların yaşam biçimleri ile kendilerine yönelik imgeleri arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için yapılması gereken çok şey vardır. Varoluşçu felsefi düşünceler, örtülü bir biçimde, örneğin "gizem" veya "hiç/hiçlik" gibi kavramlar yardımıyla, yarı-solipsist[30] insan imgesi projeksiyonuyla bazen ölüm üzerine yoğunlaşır. Aynı şey "absürd tiyatro"[31] için de geçerlidir. Onun temsilcileri de üstü kapalı olarak –bazen de açıkça– bir insan yaşamının, esas itibarıyla yalnız bir hayata, dünyadan büsbütün yalıtılmış bir varlığa, kendine özgü bir anlama hatta önceden belirlenmiş bir anlam dünyasına sahip olması gerektiği ön koşulundan hareket ederler. Bu tür bir anlamı bulamayanlara ise insan varoluşu anlamsız görünür, kendilerini hayal kırıklığına uğramış hissederler; genellikle bu şekilde gerekçelendirilen insan yaşamının anlamsızlığı da onların tasavvurlarında her insanın ölmesi gerektiği bilgisiyle mühürlenir.

Anlamsız ve yalıtılmış bir varlık olarak yaşadığı kanısındaki insanın aynen o şekilde öleceğinin düşünüleceğini herhalde anlayabiliriz. Fakat anlam kavramının bu şekilde ele alınması, ait olduğu insan imgesinden daha az yanıltıcı değildir. Buradaki "anlam" kategorisi de "homo clausus"un insan imgesi ile şekillenmiştir. İnsanın kendi yaşamı da dahil

30 Solipsist/Tekbenci: "Ben" felsefesi olarak bilinen, varlığı "ben"in tasarımları olarak dile getiren felsefi görüştür. Kuramsal "ben"cilik olarak da belirtilen bu görüşe göre bilinç içerikleriyle birlikte öznel ben, varlık olarak kabul edilen tek gerçekliktir – ç.n.

31 Absürd tiyatro ya da uyumsuz tiyatro, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelerin tiyatro alanındaki yansımaları olup, dünyanın anlamsızlığını ve insanların şaşırmışlıklarını temsil etmeyi amaçlar. En önemli temsilcilerinden olan Samuel Beckett'in *Godot'yu Beklerken* ve Eugène Ionesco'nun *Kel Şarkıcı* adlı oyunları, bu tiyatronun ilk örnekleridir – ç. n.

olmak üzere her türlü gerçekliğin dil aracılığıyla onun için bir anlam ifade edebilmesi, acayip bir olgu olarak, uzun zamandır bereketli felsefi düşüncelerin nesnesi olmuştur. Ancak bu düşünceler –istisnalar hariç–, anlam sorununa kapı açabilmek için anlamın "öznesi" olarak –geleneksel felsefeye özgü bir tutumla– yalıtılmış bir insan bireyini, izole edilmiş bir monadı, mühürlenmiş bir "Ben"i koyar ve buradan hareketle belki daha yüksek bir evrensellik düzeyindeki yalıtılmış tekil *insana*, evrensel "ben"e ya da duruma göre genel olarak "mutlak bilince" varmaya çalışır. Sonra da, –açıkça veya değil– yalıtılmış bir monad dahi olsa her insanın kendine özgü bir anlama sahip olması gerektiği beklenir, böyle bir anlam bulunamadığında varoluşun anlamsızlığından şikâyet edilir.

Fakat "anlam" kategorisi, tek bir insana ya da ondan neşet eden bir evrenselliğe dayandırılarak anlaşılamaz. Anlam olarak adlandırdığımız şeyin kurucu unsuru, şu veya bu şekilde birbirine bağımlı ve iletişim halinde olan insan çokluğudur. "Anlam" bir toplumsal kategoridir; bunun öznesi ise birbirlerine bağlı insanların çoğulluğudur. Bu insanların birbirleriyle ilişkilerinde kullandıkları işaretlerin, bunlar her ne kadar farklı insan gruplarına göre değişiklik arz etseler de, bir anlamı ve her şeyden önce ortak bir anlamı vardır. Her kişi aşırıya kaçmamak kaydıyla bu anlamı bireysel olarak değiştirebilir; fakat şayet bunda aşırıya giderse işaretlerin ve dolayısıyla da anlamlarının iletişime elverişliliğini –şimdi ya da gelecekte– kaybeder.

Başkaları için nasıl bir anlam ifade ettiğinden bağımsız olarak tek bir insanın hayatında bir anlam bulmaya çalışmak da boşunadır. Zira insanın kendi yaşamının bir anlamı olduğu duygusu ile kendisinin başkaları –ve başkalarının da kendisi– için bir öneme sahip olduğu düşüncesi arasındaki ilişki, toplumsal hayatın pratiğinde oldukça açıktır. Bu

düzlemde, insan hayatına ilişkin "anlamlı bir yaşam" ya da "anlam dolu", "anlamsız", "anlamca boş" gibi ifadeler, o insanın başkaları için ifade ettiğiyle ve yaptığı şeylerle yakından alakalıdır. Fakat kişinin kendi üzerine düşünümünde, bu idrak kolayca buharlaşır. Nitekim gelişmiş toplumların son derece bireyselleşmiş üyelerinde hüküm süren yaygın kanaat, her bireyin yalnızca kendisi için var olduğu ve genel olarak diğer insanlardan yani "dış dünya"dan kesinlikle bağımsız olduğudur. Kendisini bu tür bir özyaşantılama üzerine inşa eden ve aynı zamanda bizzat bunun temsilî tezahürlerinden olan geleneksel felsefe tarzı, çoğu zaman bir insanın diğer insanlara ve nesnelere bağlılığı gibi pratik düzlemde doğrudan görülebilecek şeylerin daha yüksek düzlemlerde düşünüme dahil edilmesini engeller.

Her insan, "dışarıdaki" bitki ve hayvanlar sayesinde yaşar. "Dışarıdaki" havayı solur, "dışarıdaki" ışık ve renkleri görür. Kendi "dışındaki" insanlar vasıtasıyla dünyaya gelir; "dışarıdaki" insanlar tarafından sevilir, onlarla arkadaş olur veya "dışarıdaki" insanlardan nefret eder ve onlarla düşman olur. Toplumsal pratik düzleminde bunların hepsini bilir. Fakat mesafe koyan düşünüm, bu deneyimleri çoğunlukla bastırır. Kendi içindeki farklılaşması daha ileri olan toplumlarda insanlar genellikle kendilerini "iç" ve "dış" dünyaları birbirinden tamamen bağımsız varlıklar olarak algılarlar. Klasik felsefe, herkesin pratikte bildiği bu türdeki toplumsal ve bireysel baskıları adeta meşrulaştırmıştır.

Sadece kendisi için var olduğunu düşünen bir varlık olarak insanın kendisine dair bu tahrif edilmiş imgesi, son derece gerçek yalnızlaşma eğilimlerini de yansıtır. Bu, insanların şimdiye kadar ulaştıkları en yüksek seviye olan gelişmiş toplumlara özgü kişilik yapısının, özellikle onların bireyselleşme tarzının karakteristik bir niteliğidir. Bu toplumlarda yetişen insanlara aşılanan özdenetim o kadar güçlüdür

ki bu, söz konusu kişilerin diğer insanlara ve şeylere yönelik dürtü ve duygularını hapseden ve bunları kendilerinden koparan gerçek bir duvarmış gibi duyumsanır.

Ölmekte olanların yalnızlaşma sorunu, özellikle hayatta kalanların tutumuyla bağlantılı olarak yukarıda değerlendirilmişti. Ancak buna bazı eklemeler yapılmalıdır. Bu gibi toplumlarda yalnızlaşma eğilimleri, anlaşılabilir bir şekilde çoğunlukla ölmekte olanın kişilik yapısında kendiliğinden mevcuttur. Şüphesiz bunlar her halükârda; hem toplumsal tabakaya hem toplumsal cinsiyete hem de mensup olduğu kuşağa özgü olarak farklılaşır. Bu eğilimlerin özellikle akademik çevrelerde daha belirgin, işçi sınıfına nazaran burjuva çevrelerinde ve belki kadınlara nazaran erkeklerde daha güçlü olduğu düşünebilir. Fakat bu açıklama kaba bir tahminden ibarettir ve aslında hiç ele alınmamış sorunlara işaret etmek ve bunların unutulmadığını belirtmek içindir.

Her şeye rağmen bu yoğun olarak barışçıllaşmış toplumlarda, tabakaya ve gruba özgü farklılıkların dışında ortak yaşamın tüm volkanik dürtülerinin çokyönlü ve eşit derecede üst düzey kontrolünü ve bu topluma mensup insanların vahşi duygularının sürekli sönümlendirilmesini talep etmesi gibi, kişilik yapısına dair bazı ortak noktalar vardır. Elbette bunlar ancak, farklı bir uygarlık basamağındaki toplumlarla karşılaştırıldığında açıkça zuhur eder. Bunlar arasında, tekil kişilerin oldukça üst düzeydeki bireyselleşmesi, güçlü içgüdüsel ve duygusal dürtülerin oldukça yüksek seviyede çokyönlü olarak ve muntazaman kısıtlanması, şimdiye kadarki kalıplarla el ele giden yalnızlaşma eğilimleri bulunur.

Ölmekte olan insanlarda da bu eğilimi görmek mümkündür: Ya bu duruma boyun eğip teslim olur ya da tam da ölürken o duvarı delmek için çaba gösterirler. Her ne şekilde olursa olsun, başka insanlar için hâlâ önemli oldukları duygusuna her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyarlar, ancak

bu duygu da ölçülü olmalıdır; onlar için çok fazla sempati, az sempati kadar tahammül edilemez olabilir. Bizimkine benzeyen toplumlarda, yaşayanların ölmekte olanlara karşı takındıkları uygarlığa mahsus utangaçlıklardan ve kısıtlamalardan bahsederken aynı zamanda ölenlerin hayatta kalanlara karşı takındıkları utangaçlık ve kısıtlamaları hatırlatmamak yanlış olurdu.

15

Gelişmiş toplumlardaki ölme biçiminin ve ölüm tasavvurunun özelliği, Rönesans'ta başlayan ve birçok dalgalanmayla günümüze kadar devam eden bireyselleşmenin büyük itici gücü dikkate alınmadığı müddetçe tam olarak anlaşılamayacaktır. Daha erken evrelerde bu itki, ahbaplarla iç içe yaşamakla yalnız ölmenin karşıtlığında ifadesini bulur – Opitz'in sözlerinde olduğu gibi:

Miras olarak fazla bir şey bırakmıyorum
Bu yüzden iyi bir şarabım var;
Başkalarıyla eğlenmek istiyorum
Ta ki yalnız ölmek zorunda kalana kadar.[32]

Buradaki "yalnız" ibaresi, yani kişinin başkalarıyla eğleneceği ancak yalnız başına öleceği tasavvuru, belki günümüzde çok doğal karşılanabilir; hatta bütün insanların her yer ve her zamandaki ortak bir tasavvuru olarak da görülebilir. Fa-

32 Martin Opitz, "Oden oder Gesänge XVIII," *Weltliche Poemata*. Geliştirilmiş ve gözden geçirilmiş 4. baskı, Thomas Matthias Götzen, Frankfurt am Main, 1644, s. 351.

kat bu tasavvur, insanlığın gelişme sürecinin her basamağında görülmez. Çünkü bu, insanların "neden" ölmek zorunda olduklarını açıklama çabalarından çok daha az evrenseldir. Bu "Neden?" sorusu, MÖ 2. bin yılın başlarına ait olan Sümerlerin Gılgamış Destanı'nın elimizdeki en eski nüshalarında bile merkezî bir rol oynar. Buna karşın, yalnız başına ölmek zorunda olma düşüncesi, bireyselleşme ve özbilincin oldukça geç bir evresinin karakteristik özelliğidir.

Buradaki "yalnız" ifadesi, birbirine bağlı bir anlamlar karmaşasına işaret eder. Ölüm sürecinin kimseyle paylaşılamayacağı beklentisine işaret edebilir; ölüm ile kişinin kendi küçük dünyasının, biricik anılarının, kişisel duygu ve tecrübelerinin, bilgisi ve hayallerinin sonsuza dek yok olacağı hissine tercüman olabilir ya da kişinin ölümü esnasında, bağlılık duyduğu tüm insanlar tarafından yalnız bırakılacağı duygusuyla alakalı olabilir. Vurgulanan şey her ne olursa olsun, yalnız ölmeye dair bu yaşantı motifi, Yeniçağ'da eskiye kıyasla daha fazla gün yüzüne çıkmıştır. Bu motif, bir insanın kendisine dair imgesinin, tamamen kendi ayakları üzerinde duran bir birey olarak diğer insanlardan hem oldukça farklı hem de ayrı ve onlardan tamamen bağımsız olduğu anlayışının giderek daha keskin ve ayırt edici bir hale geldiği bir dönemin insanlarının tekrarlanan deneyim biçimlerinden biridir. Modern zamanların insanın yalnız öldüğü tasavvuruna yaptığı özel vurgu, insanın hayatta yalnız olduğu hissinin güçlenmesiyle yakından ilişkilidir. Bu açıdan da kişinin kendi ölümüne dair imgesi, onun kendisi, yaşamı ve aynı zamanda bu yaşam tarzı ile ilgili imgelerle doğrudan bağlantılıdır.

Lev Tolstoy, "Efendi ile Uşağı" adlı kısa mecazi öyküsünde çiftçilikten yükselmiş bir tüccar ile onun köylü uşağının ölümünü karşılaştırır. Tüccar, azmi, gayreti, her zaman kârlı işler peşinde koşması ve kendisinden işlerini kapmak is-

teyen rakipleriyle mücadele etmesi sayesinde bir yerlere gelmeyi başarmıştır. Bakmakla mükellef olduğu, fakat yevmiyesini verirken biraz aldattığı uşağı Nikita onun emirlerine itaat etmektedir. İyisiyle kötüsüyle her şeyi kabullenmiş olan Nikita'nın zaten başka seçeneği de yoktur. Onun için içkiye sığınmanın dışında bu hayattan bir çıkış yolu, bir kaçış yoktur. Bazen sebepsiz yere içip sarhoş olur. O zaman vahşi ve tehlikelidir. Oysa ayıkken sabırlı, uysal, güleryüzlü ve efendisine adanmıştır. Bir gün ikisi, güçlü bir atın çektiği kızakla, kar fırtınasına yakalanırlar. Gidecekleri yakın yerde onları bekleyen şey, tüccarın rakiplerine kaptırmak istemediği bir ormanın satışıyla ilgili bir iş antlaşmasıdır. Yolculuk sırasında kar fırtınası şiddetlenir. Yollarını kaybederler, sonunda geceyi bir vadide geçirmek zorunda kalırlar ve yavaşça yağan karın altına gömülürler. Gündüzün birilerinin onları gömüldükleri karların altından çıkarabilmesi için, âdet olduğu üzere, bir direğe bir çeşit bayrak asarlar. Tüccar, sonuna kadar uyanık kalmaya çalışır. Başardığı ve henüz gerçekleştiremediği her şeyin hayalini kurarken uşağının donmakta olduğunu fark eder, sıcak tutmak için kalın kürküyle onun üzerine uzanır, yavaşça uykuya dalar ve donarak ölür. Uşağı Nikita ise sabırla ve direnmeksizin kendini ölüme teslim eder:

> Bu gece onu yakalaması muhtemel olan ölüm düşüncesi, içinde yükselmekteydi, fakat bundan dolayı utanç veya korku namına hiçbir şey hissetmiyordu. Zira hayatında çok az şenliğe katılmış, buna karşın çok fazla yorucu haftalar geçirmiş, sürekli çalışmaktan da bıkmıştı.

Tolstoy, bir uşağın dünyevi efendisine duyduğu, ancak sadık bir atın aşabileceği alışılagelmiş itaatkârlığından hareketle cennetteki Tanrı'ya duyulan itaatkârlığı tasvir etmeye, yaşam biçimi ile ölme biçimi arasındaki bağlantıyı açıklama-

ya çalışır.[33] Efendi, yani gelecek vaat eden tüccar için hayat ve dolayısıyla yaşamayı sürdürmek, büyük bir anlama ve değere sahiptir. O, uyanık kalmaya, uşağı ve yardımcısını da hayatta tutmaya gayret eder; ta ki soğuğa yenik düşene kadar. Hayatın sırtına çok fazla çalışma, meşakkat ve baskı yıkmasına, kendisine ait tek bir görevi veya hedefi olmamasına rağmen uşak, sabırla ölümünü düşlerken, –Tolstoy'un istemiyle– efendisinin bedeni ve sıcak kürkü sayesinde ölmekten kurtulur.

Nitekim ölme biçimi, bilhassa insanın yaşamı için görevler belirleyip onlara ulaşmaya çalışmasıyla, kendisine hedefler koyup bunları gerçekleştirme fırsatına sahip olmasıyla da ilgilidir. Bu, ölmekte olan kişinin hayatını ne kadar tatmin edici ve anlamlı kıldığı yahut hayatının tatmin edilmemiş ve anlamsız olduğu duygusuna bağlıdır. Bu duygunun nedenleri hiçbir surette belirgin değildir, bu da hâlâ çözümlenmemiş bir sorun alanıdır. Fakat bu nedenler her ne olursa olsun, ölmek, kendisini gerçekleştirdiğini hisseden biri için daha kolay, hayatını ıskalayan biri için daha zor, hayatı tatmin edici olsun olmasın, bizzat ölme biçimini anlamsız bulan biri için ise çok daha zor olabilir.

Anlamlı ölüm-anlamsız ölüm; bu kavramlar da toplumsal olarak üzerinde düşünülmesi gereken başka sorunlara kapı aralar. Bu durumun böyle olmasının nedeni kısmen, ifade tarzı bakımından neredeyse özdeş, anlam bakımından ise oldukça farklı başka bir probleme benzemesidir. Birisinin tamamen faydasız şeylerle uğraştığını söylerken, aynı zamanda onun hayatın anlamı üzerine düşündüğünü de haber vermiş oluruz. Bu faydasızlık, insan teki için ister insanüstü güçlerce ister doğa tarafından belirlenmiş olsun insan

33 Ariès'in Rus edebiyatında betimlenen, ölmekte olan bir Rus köylünün dinginliği ve sessizliği hakkında söylediklerine ek olarak, bu alıntıya atıfta bulunmak faydalı olabilir. Bu, Ariès'in biraz ihmal ettiği yaşam biçimi ve ölme biçimi arasındaki bağlantıyı çok açık bir şekilde gösterir.

hayatının metafiziksel bir anlamının olup olmadığı arayışına dayanır. Ama böyle bir metafiziksel anlam üzerine, en iyi ihtimalle sadece felsefi tahminlerde bulunulabilir; insan bu tür bir arayış içinde arzularını ve fantezilerini özgür bırakabilir – verilen cevaplar artık keyfî icatlar sayılmaz. Bunlar ne kanıtlanabilir ne de reddedilebilir. Fakat burada sözü edilen anlam, farklı türdendir. İnsanlar, kendilerini ilgilendiren olayları, anlamlı ya da anlamsız yahut anlamlı kılan ya da anlamsızlaştıran olaylar olarak tecrübe ederler. Burada sözü edilen, bu tecrübe edilen anlamdır. Eğer iki küçük çocuk babası, karısını seven ve karısı tarafından sevilen otuz yaşındaki bir adam, bir hayalet sürücü[34] yüzünden otoyolda kazaya karışır ve ölürse o vakit bunun anlamsız bir ölüm olduğu söylenir. Buradaki anlamsızlık, ölen insanın önceden belirlenmiş insandışı bir anlamı bulamaması değil, tam aksine kazadan etkilenen aile ile hiçbir bağı olmayan bir yaşamöyküsünün yani hayalet sürücünün, dışarıdan ve yanlışlıkla bir insanın yaşam öyküsünü, onun hedef ve planlarını, yerleşik mutluluğunu ve böylelikle de o aile için son derece anlam ifade eden her şeyi, bir darbe ile yerle bir etmesidir. Sadece ölen kişinin hayata dair beklentileri, ümitleri veya sevinçleri değil aynı zamanda hayatta kalanların yani onun çocuklarının ve eşininkileri de mahvolmuştur. Oysa aileyi oluşturan insanlar için bu birlikteliğin yüksek bir pozitif değer işlevi vardı. Eğer herhangi bir şey, kişinin yaşamöyküsü için böyle bir işleve sahipse ve bir hadiseyi geliştirip güçlendiriyorsa, o şeyin o kişi için anlamlı olduğu söylenir. Aksine, kişi ya da bir grup insan için böyle bir işlevi yerine getiren bir şey, şayet sonuç vermez, gerçekleştirilemez veya tahribe uğrar ise o vakit anlam kaybından bahsederiz.

34 Hayalet sürücü (*Geisterfahrer*), Almancada ters yönde seyreden araç sürücülerine verilen isimdir – ç.n.

Burada anlamın doğası, dolayısıyla "bir yaşamın anlamı" ile ilgili söylenebilecek azıcık şey bile, ölmekte olanların özel bir problemine dikkat çekmek bakımından tamamen değersiz değildir. Görüldüğü gibi bireyin anlamca tatmine ulaşması, onun yaşamı boyunca gerek kişiliği gerek davranışları gerekse işi dolayısıyla diğer insanlar nezdinde elde ettiği anlamla yakından ilişkilidir. Günümüzde ölmekte olanlara, onların acılarını hafifleterek ve fiziksel rahatlarına olabildiğince özen göstererek yardım etmeye çalışılıyor. Bu çaba, onlara insan olarak verilen ehemmiyetin hâlâ sona ermediğini gösteriyor. Ancak çok kalabalık hastanelerde bu çaba anlaşılabilir biçimde daha mekanik ve kişisellikten uzak yaşanıyor. Günümüzde aileler de, böyle ailevilikten [samimiyetten] uzak ortamlarda ölmekte olanlara yardımı dokunabilecek doğru kelimeleri bulmakta çoğu zaman zorlanıyorlar. Ölmekte olan insanlara başka insanlar nezdinde ehemmiyetlerini kaybetmediklerini göstermek, her zaman kolay değildir.

Şayet öyle olmaz da ölmekte olan bir insan –henüz yaşıyorken– etrafındakiler için neredeyse hiçbir öneminin kalmadığını hissederse, işte o sahiden yalnızdır. Günümüzün bu yalnızlık biçimi ile ilgili bazısı gündelik hayattan bazısı da sıra dışı ve uç nitelikte pek çok örnek gösterilebilir. Yalnızlık kavramı oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu kavram, başkalarına yöneltilen sevgi talebi çok erken yaşlarda yaralandığı, tacize uğradığı için daha sonra başka insanlara sevgisini yöneltirken hep eskiden aldıkları o darbeleri hisseden, tekrar o acıları duyan insanları da kapsayabilir. Böylesine sarsılmış insanlar, duygularını diğer insanlardan gayriihtiyari geri çekerler. Bu da bir yalnızlaşma biçimidir. Dar anlamdaki bu yalnızlaşmanın başka bir toplumsal biçimi de insanın ihtiyaç duyduğu türden insanlarla tanışmasına imkân tanımayan bir yerde yaşaması ya da böyle bir konum-

da bulunmasıdır. Bu ve buna benzer birçok durumda yalnızlık kavramı, şu veya bu sebepten dolayı tek başına bırakılmış bir insanı ifade eder. Başka insanlar arasında yaşıyor olabilir, fakat o insanlar kendisine duygusal bir anlam ifade etmezler.

Ama mesele bundan ibaret değil. Yalnızlık kavramı kalabalıkların içinde olan fakat onlar için hiçbir anlam ifade etmeyen, varlığı ile yokluğu arasında fark olmayan, kendisi ile öteki insanlar arasındaki nihai duygu köprüsünü koparıp atmış bir insan için de geçerli olabilir. Bir kapının önüne oturmuş, yayalar aceleyle yanından geçip giderken ucuz alkol içen şehir serserileri, bu gruba dahildir. Diktatörlerin hapishaneleri ve işkence odaları, yalnızlığın bu türüne örnektir. Gaz odalarına giden yol, daha farklıydı. Çocuklar, kadınlar, gençler ve yaşlı erkekler burada herhangi bir özdeşlik ve merhamet duygusundan yoksun insanlarca çırılçıplak ölüme sürüklendiler. Çaresizce ölüme sürüklenen bu insanlar genellikle tesadüfen bir araya getirildikleri ve birbirlerini tanımadıkları için, her biri, insanların ortasında büyük ölçüde tek başına ve yalnızdı.

Bu uç örnek, insanın insan için ne kadar temel bir öneme sahip olduğunu hatırlatabilir. Bu, aynı zamanda ölmekte olanların –hâlâ yaşarken– yaşayanlar topluluğundan dışlanmaları halinde neler hissettiklerine de işaret eder.

16

Ölüm korkunç bir şey değildir. Düşlere dalarsınız ve dünya kaybolur – işler yolunda giderse. Ölmekte olanların acıları ve yaşayanların kayıpları korkunç olabilir – ölen kişi, bir sevgili veya dost ise. Ölümü kuşatan kolektif ve bireysel fanteziler korkunçtur. Bunları zehirden arındırmak ve fani hayatın basit gerçekliği ile yüzleştirmek, hâlâ bizi beklemekte olan bir görevdir. İnsanların hayatlarına bir anlam veremeden ve hayatın zevklerini tadamadan genç yaşta ölmeleri korkunçtur. Ve erkeklerin, kadınların ve çocukların aç susuz vaziyette, ölümün hiç acele etmediği tenha bir diyardan geçip gitmeleri korkunçtur. Gerçekten de birçok korku vardır ölümü kuşatan. Başka insanların daha kolay ve huzurlu bir şekilde ölmelerini sağlamak için insanların neler yapması gerektiği, henüz çözülmemiş bir meseledir. Hayatta kalanların dostluklarını nasıl göstereceği, ölmekte olanların onlara müşkülat çıkarmadıklarını nasıl hissedecekleri de vardır muhakkak o meselenin içinde. Ayrıca toplumsal baskılar, günümüzde ölmekte olanların yaşama alanını kuşatan bu huzursuzluk örtüsü, insanlara pek az yardımcı oluyor. Bel-

ki ölüm hakkında daha açık ve net konuşmalıyız – onu bir sır olarak sunmayı bırakmak, bunun bir yolu olabilir. Ölüm sır saklamaz. Bir kapı açmaz. O, insanın sonudur. İnsandan artakalan şey ise onun diğer insanlara verdikleri ve onların anılarında kalandır. "Homo clausus"un, yani kendini yalnız hisseden insanın etiği, artık ölümün bastırılmayıp, insan hayatının ayrılmaz bir parçası kabul edilerek insan imgesine dahil edildiğinde hızla geçerliliğini yitirecektir. Eğer insanlık çökerse, her bir insanın yapmış olduğu ve insanların uğruna savaştıkları her şey, tüm dünyevi veya uhrevi inanç sistemleri de anlamsızlaşacaktır.

Yaşlanmak ve Ölmek: Bazı Sosyolojik Sorunlar

1

Genç yaşlarımda edindiğim bir tecrübe, ki artık hayli yaşlandım, benim için büyük anlam kazandı. Cambridge'de ünlü bir fizikçinin konferansına katılmıştım. Çok yaşlı bir adam ayaklarını sürüye sürüye içeri girdi. Kendimi düşünürken buldum: Bu adam ayaklarını neden sürüyor? Niçin doğru düzgün yürümüyor? Hemen kendime çekidüzen verdim. Bunda bir kabahati yok, dedim kendi kendime. Çok yaşlı, zaten.

Yaşlı bir insanın görünüşüyle ilgili bu anlık-kendiliğinden gençlik tepkim, günümüzdeki ve belki de eski zamanlardaki yaşlı insanların görünüşünün, normal yaş grubundaki sağlıklı insanlarda uyandırdığı anlık-kendiliğinden hislerle ilgili karakteristik bir özelliktir. Bilindiği üzere yaşlı insanlar, pekâlâ sağlıklı olsalar bile, çoğunlukla, bebekler hariç, diğer tüm yaş gruplarındakilerin hareket ettiği gibi hareket etmekte zorlanırlar. Bu bilinen bir şeydir. Ancak, uzak bir bilgidir. İnsan, kendi bacaklarının ya da gövdesinin artık normalde olacağı gibi kendi iradesine itaat etmediğini tam olarak kavrayamaz. Bu bağlamda *normal* ifadesini özellikle kullanıyorum. İnsanların ileri yaşlarda karşılaştıkları değişim-

ler, genellikle toplumsal normlardan gayriihtiyari bir uzaklaşma olarak anlaşılır. Diğerleri, yani normal yaş gruplarına mensup olanlar, diğer insanların yaşlanma tecrübesiyle empati kurmada anlaşılır bir şekilde zorlanırlar; zira çoğu gencin, kas dokusunun yavaş yavaş sertleşmesi ve belki yağlanması, lif dokusunun güçlenmesi ve hücre yenilenmesinin azalmasının insana neler hissettirdiğine dair hiçbir tecrübesi yoktur. Fizyolojik süreçler, bilimsel olarak yeterince bilinir ve kısmen de iyi anlaşılmıştır. Bununla ilgili geniş bir literatür mevcuttur. Bizzat yaşlıların yaşlanmayı nasıl yaşantıladığı ise, literatürde çok az anlaşılmış ve işlenmiştir. Bu, nispeten az ele alınan bir konudur. Şüphesiz bu konu, yaşlı insanların, yaşlı olmayanlar veya henüz yaşlanmamış olanlar tarafından –sadece tıbbi yönden değil– bakım görmeleri bakımından değil; yaşlanma süreci ve akabindeki ölüm sürecinin yaşantı/deneyim tarafının da daha kat'i anlaşılması için oldukça önemlidir. Ancak belirttiğim üzere, empati kurma çabasının bazı çok özel zorlukları vardır. İnsan, diri ve çoğu zaman sağlıklı bedeninin halsiz, yorgun ve hantal hale gelebileceğini hayal edemez. Bunu gerçekten hayal edemez ve esasen hayal etmek de istemez. Başka bir deyişle, yaşlananlar ve ölmekte olanlar ile özdeşleşmek, diğer yaş gruplarına anlaşılır biçimde özel zorluklar çıkarır. İster bilinçli ister bilinçsiz olsun, insan yaşlılığı, kendi ölümüyle ilgili düşünceleri, mümkün olduğu kadar kendisinden uzaklaştırmaya çalışır.

Bu savunma, bu bastırma süreci, birazdan bahsedeceğim nedenlerden ötürü, azgelişmiş toplumlara kıyasla gelişmiş sanayi toplumlarında daha belirgindir. Şimdi, kendim de yaşlandığım için öteki tarafa geçmiş biri olarak, gençlerin veya orta yaştaki insanların, yaşlı insanların hal ve tecrübelerini anlamalarının ne kadar zor olduğunu biliyorum. Birçok tanıdığım insan bana şu samimi yorumlarda bulunuyor: "Hayret! Bu kadar sağlıklı kalmayı nasıl başarıyorsunuz? Hem de bu

yaşta." Ya da "*Hâlâ* yüzmeye mi gidiyorsunuz? Harika!" İnsan kendisini, yaşam tarzının risklerini çok iyi bilen, ipin diğer ucundaki merdivene ulaşacağından ve kendi temposuyla sakince toprağa geri döneceğinden emin olan bir ip cambazı gibi hissediyor. Ama aşağıda seyreden insanlar, her an düşebileceğini bilir ve onu gergin ve biraz da endişeyle izlerler.

Gençlerin yaşlılarla özdeşleşememelerine örnek gösterebilecek başka bir anımı daha hatırlıyorum. Bir Alman üniversitesinde misafir öğretim görevlisiydim ve orada en güzel zamanlarını yaşayan bir meslektaşım tarafından akşam yemeğine davet edildim. Akşam yemeğinden önce aperatif bir şeyler ikram edildi ve arkadaşım iyice alçak, kumaş kaplı modern bir nesneyi oturmam için bana uzattı. Karısı, akşam yemeği için bize seslendi. Ayağa kalkınca arkadaşım şaşkınlıkla, belki biraz da hayal kırıklığına uğramışçasına bana baktı: "Eh, kendinize gayet iyi bakmışsınız," dedi. "Geçen gün akşam yemeği için ihtiyar Plessner'ı davet ettik. O da bu alçak sandalyede oturuyordu ama ne kadar gayret etse de ayağa kalkmayı başaramadı. Görmeliydiniz. En nihayet ona yardım etmek zorunda kaldık." Sonra da gülmesini durduramadı: "Hahahahaha! Yerinden kalkamadı." Ev sahibim kahkahalara boğuldu. Açık ki bu durum bile yaşlı olmayanların kendilerini yaşlılarla özdeşleştirmelerinde güçlüklere neden oluyor.

"Belki bir zaman ben de yaşlanacağım" duygusu, bu olayda görüldüğü üzere büsbütün eksik olabilir. Yaşlılarla ilgili olarak gençlere kalan, yalnızca kendi üstünlük ve güçlerinden aldıkları anlık zevktir. Çirkin yaşlı kadın ve erkeklerden iğrenme şeklinde tezahür eden, biçare yaşlılarla alay etme zulmü, muhtemelen günümüze nazaran geçmiş zamanlarda çok daha fazlaydı. Fakat bu zulüm, şüphesiz tamamen ortadan kalkmadı. Bu durum, insanların yaşlandıklarında veya ölüm döşeğindeyken gerçekleşen beşeri ilişkilerdeki değişimin şu karakteristik yapısıyla yakından ilgilidir: İnsanlar yaşlandık-

ça potansiyel olarak ya da fiilen gençlere nazaran daha güçsüz hale gelir, fark edilir bir şekilde diğer insanlara daha fazla bağımlı olurlar. İnsanların yaşlanmayla birlikte artan ve her zaman bir güç kaybı sayılan bağımsızlık kaybının üstesinden gelme şekli, kişiden kişiye farklılık arz eder. Bu, büyük ölçüde yaşamlarının genel seyrine ve buna bağlı olarak kişilik yapılarına bağlıdır. Fakat belki de yaşlı insanların yaptıklarının, özellikle de bazı tuhaflıkların, güçlerini ve bağımsızlıklarını, bilhassa kendi üzerindeki güçlerini kaybetme korkusuyla ilgili olduğunu hatırlamakta fayda var.

Bu duruma uyum sağlama biçimlerinden biri de çocuksu davranış biçimlerine geri dönmektir. Yaşlı insanlarda bu çocuksu davranışların nüksetmesinin sadece fiziksel dejenerasyonun bir semptomu veya bu durumun yaşlı insanların bilinçsiz bir şekilde erken çocukluk davranışlarına kaçması ile ilgisinin olup olmadığını belirlemeye çalışmıyorum: Her halükârda bu durum, kendine özgü zorlukları olan ama kendine özgü zevkler de kazandıran bir tam bağımlılık durumuna uyumu temsil eder. Gerçek şu ki huzurevlerinde adeta küçük çocuklar gibi beslenmesi, lazımlıklara götürülmesi ve temizlenmesi gereken birçok insan var. Bunlar, iktidar mücadelelerini bile küçük çocuklar gibi yönetirler. Kendilerine nazik davranmayan nöbetçi hemşireleri gece boyunca her saat başı acil düğmesiyle odalarına çağırabilirler. Bu durum, *yaşlanma sürecinin genellikle bir kişinin toplumdaki konumunda, yani bir kişinin diğer insanlarla olan ilişkisinde derin bir değişimi içerdiğinin farkına varmaksızın,* yaşlanan insanların deneyimini anlayamayacağımızın pek çok örneğinden sadece biridir. İnsanların güç araçları ve statüleri, altmış, yetmiş, seksen veya doksan yaşına geldiklerinde, yavaş ya da hızlı, er ya da geç, değişir.

2

Benzer durum, yaşlanan, özellikle ölmekte olan insanların diğer insanlarla olan ilişkilerinin duygusal yönü için de geçerlidir. Bu bağlamda kendimi, ele aldığım konuya ve bana ayrılan zamanın darlığına uygun olarak, bu değişimin sadece bir yönüyle, toplumumuzda sıkça görülen, yaşlananların ve ölmekte olanların yalnızlığı ile sınırlıyorum. Başta söylediğim gibi yaşlanmanın ve ölmenin fiziksel semptomlarının teşhisiyle ilgilenmiyorum; çoğu zaman pek makul olmayan, objektif semptomlar olarak adlandırılan semptomların değil, yaşlanan ya da ölmekte olan insanların neyi nasıl yaşadıklarının, –"öznel" dediğimiz açıdan– onlara neler olup bittiğinin teşhisi ile ilgileniyorum. Bir bakıma geleneksel tıbbi teşhisi tamamlayan sosyolojik bir tanı koyuyor; yaşlananların ve ölmekte olanların maruz kaldıkları yalnızlık tehlikesine odaklanıyorum.

Bu bakımdan günümüz sanayileşmiş ülkeleri ile sanayi öncesi, dolayısıyla Ortaçağ veya erken sanayi toplumları arasında, yaşlanan ve ölmekte olan insanların konumlarında çok belirgin bir fark vardır. Nüfusunun büyük bir bölümü-

nün köylerde yaşadığı ve tarımla uğraştığı sanayi öncesi toplumlarda, köylülerin veya tarım işçilerinin en büyük meslek grubunu oluşturduğu yerlerde yaşlılara ve ölmek üzere olanlara bakmak, ailenin işiydi. Bu iş nazikçe veya gaddarca görülmüş olabilir; lakin bu toplumlardaki insanların yaşlanmasını ve ölmesini, daha gelişmiş sanayi toplumlarındaki insanlardan ayıran bazı yapısal özellikler de mevcuttu. Ben bu farklılıkların sadece ikisinden söz ediyorum. Fiziksel olarak –bazen genç nesil ile yaşadıkları büyük güç mücadeleleri sonrasında– zayıf düşen yaşlı insanlar, genellikle ailenin yaşam alanlarında kalır ve ölüm süreçleri de çoğu zaman ailenin yaşam alanında tamamlanırdı. Bu nedenle, yaşlanma ve ölmeyle ilgili her şey, oldukça şehirleşmiş, sanayileşmiş toplumlardan çok daha yaygın bir şekilde kamusal alanda cereyan ediyordu ve her ikisi de çok özel toplumsal gelenekler tarafından resmileştirilmişti. Her şeyin daha ziyade geniş ailenin içinde ve bazen de mahallede cereyan etmesi, yaşlananların ve ölmekte olanların nezaketten başka bir şey tecrübe etmedikleri anlamına gelmiyordu. Hâkimiyeti ele alan genç neslin zayıf düşen yaşlı nesle kötü hatta gaddarca davranması nadirattan değildi. Bu tür şeylerle ilgilenmek devletin işi değildi.

Günümüz sanayileşmiş toplumlarında devlet, diğer vatandaşları gibi her yaşlıyı ve her ölmekte olanı da, açık fiziksel şiddetten korur. Fakat bununla birlikte yaşlanan ve zayıf düşen insanlar, giderek artan bir şekilde toplumdan, dolayısıyla da ailelerinden ve tanıdıklarından dışlanırlar. Daha önceki yaşamlarında birbirlerini tanımayan yaşlı insanların bir arada yaşadığı, sayıları gün geçtikçe artan kurumlar vardır. Üst düzey bireyselleşmeye rağmen toplumumuzdaki çoğu insan emeklilikten, yani mesleki faaliyetlerinin sona ermesinden önce de sadece aileleriyle değil, arkadaş ve tanıdık çevreleri ile az ya da çok duygusal bağlar kurar. Zaten yaşlan-

mak, çoğu zaman yakın aile dışındaki bu tür duygusal bağların da giderek yok olmasını beraberinde getirir. Yaşlı çiftlerin durumunu ayrı tutarsak, huzurevine yerleşmek, sadece önceki duygusal ilişkilerin son bulması anlamına gelmez; bu, aynı zamanda kişinin olumlu bir duygusal ilişkisinin bulunmadığı insanlarla yani huzurevi sakinleriyle birlikte yaşaması anlamına gelir. Hekimin ve ilgili personelin sunduğu fiziksel bakım, mükemmel olabilir. Ama yaşlıların normal yaşam alanlarından dışlanması ve birbirine yabancı insanların bir araya getirilmesi, kişi için yalnızlık anlamına gelir. Burada söz konusu olan sadece, özellikle erkeklerde ileri yaşlarda bile çok canlı olabilen cinsel ihtiyaçlar meselesi değil, aynı zamanda bir araya gelmekten zevk alan, birbirlerine belli bir meyli olan insanlar arasındaki duygusal değerlerdir. Nitekim huzurevine taşınmayla beraber genellikle bu tür ilişkiler de azalır ve orada nadiren ikame edilebilir. Bu nedenle huzurevlerinin pek çoğu, yalnızlığın çölleridir.

3

Gelişmiş sanayi toplumlarının kurumları ve daha genel olarak ölüme karşı tutumları, daha az gelişmiş toplumların tutum ve kurumlarıyla karşılaştırıldığında, ölmenin hususiyeti ve onun en çarpıcı özelliklerinden biri olan ölenlerin duygusal açıdan yalnızlığı, bilhassa belirgin bir hale gelir. Herkes, ölen bir matriyarkın ya da patriyarkın[1] yatağı başında tüm bir ailenin, kadınların, erkeklerin ve özellikle çocukların toplandığını gösteren önceki dönemlere ait resimleri görmüştür. Bu romantik bir idealizasyon olabilir. Aileler bu durumlarda çoğu zaman alaycı, acımasız ve soğuk olabiliyorlardı. Zenginlerin ölmesi, bazen mirasçılarının gözüne yeterince hızlı gerçekleşmiyor gibi görünürdü. Fakirler ise pislik içinde yatar ve açlıktan ölürlerdi. 20. yüzyıldan, belki de 19. yüzyıldan önce, insanların çoğunun başkalarının yanında öldüğü söylenebilir; bunun sebebi sadece insanların yalnız yaşamaya ve yalnız olmaya daha az alışkın olmalarıdır. Nitekim bir insanın yalnız kalabileceği pek fazla oda yoktu. Ölmekte olanlar ve ölüler, genellikle daha sonraki uy-

1 Aile ya da kabile reisi olan kadın ve erkek – ç.n.

garlık aşamalarına mensup toplumlarda olduğu gibi, insanların ortak yaşamlarından ciddi bir şekilde dışlanmazdı. Önceden toplumlar daha fakirdi, sonraki toplumlar kadar hijyenik değildi. Büyük bulaşıcı epidemiler, 13. yüzyılın başından, ilk kez büyük salgınlarla başa çıkmanın öğrenildiği 20. yüzyıla kadar, Avrupa ülkelerini genellikle her yüzyılda birkaç kez olmak üzere sık sık istila etmiştir.

4

Yakın yüzyıllarda yaşayan insanların kendilerini daha eski dönemlerdeki insanların yerine koyması genellikle zordur ve bu nedenle daha sonrakiler, esas itibarıyla kendi konumlarını ve bizatihi kendilerini tam olarak anlayamazlar. Basit gerçek şu ki, geçmiş zamanlarda yani Ortaçağ toplumlarında, hastalıklar ve bunların sebepleriyle ilgili toplumsal bilgi birikimi sadece sınırlı değil, aynı zamanda daha az sağlam ve daha az güvenilirdi. İnsanlar, güvenilir ve gerçeğe uygun bilgiye sahip olmadıkları durumlarda kendilerini daha güvensiz hisseder; daha kolay heyecanlanır, daha çabuk panikler, gerçekçi bilginin boşluklarını fantezi bilgisiyle doldurur ve açıklanamayan tehlikelerin korkusunu fantezi araçlarıyla hafifletirler. Bu yüzden insanlar, bir zamanlar sürekli tekrarlanan salgınlar karşısında uyarılan duygularını, muskalar, kurbanlar, kuyuları zehirleyenler ve cadılar aleyhine suçlamalar ya da kendi günahkârlıkları aracılığıyla yatıştırmaya çalıştılar.

Şüphesiz bugün bile tedavi edilemeyen bir hastalıktan mustarip olan veya çeşitli nedenlerle ölüme yaklaşan insan-

lara, iç sesleri, bunun akrabalarının suçu olduğunu veya belki de kendi suçuna karşılık bir ceza olduğunu fısıldayabilir. Ancak bu tür fanteziler, nadiren gerçeğe uygun kamusal bir bilgi görünümüne bürünürler, genellikle kişisel kalırlar ve fantezi oldukları bellidir. Hastalıkların, yaşlanmanın ve ölmenin sebepleri hakkındaki gerçeğe daha uygun bilgi, daha sağlam ve daha kapsamlı hale gelmiştir. Büyük ölümcül salgınların önlenmesi, gerçekçi bilginin büyümesinin insanların duygu ve davranışlarındaki değişimde nasıl bir rol oynadığına dair verilecek örneklerden sadece biridir.

5

Bu duygu yüklü fantezilere dayalı açıklamaların gerilemesini ya da Max Weber'in oldukça duygu yüklü kavramıyla "dünyanın büyüsüzleşmesi"ni, bir rasyonalizasyon süreci olarak adlandırmak, belki de yanıltıcı olabilir. Ancak bu kavram nasıl kullanılırsa kullanılsın, sonuç itibarıyla değişenin insan "ratio"su olduğu düşüncesine işaret eder ve insanların daha rasyonel hale geldiği yani daha açık bir ifadeyle eski zamanlardaki insanlardan daha akıllı olduğu izlenimini verir. Bu, kendi kendimiz hakkında gerçeklerle pek örtüşmeyen bir değerlendirmedir. Rasyonalizasyon kavramının işaret ettiği bu değişim, ancak bunda rol oynayan değişimlerden birisinin de, gerçeğe uygun ve güvenilir sosyal bilginin büyümesi olduğunu fark edersek daha iyi anlaşılabilir. Gerçeklik bilgisinin genişlemesi ve buna bağlı olarak fanteziye dayanan bilginin gerilemesi, insanlara fayda sağlayabilecek olaylar ve onları tehdit edebilecek tehlikeler üzerindeki etkin kontrolün genişlemesi ile el ele gider. Yaşlanmak ve ölmek ise ikinci fasıldandır. Doğru bilginin artmasının bu alanlardaki etkisini yani insanların bunları kontrol

etme şansını anlamaya çalıştığımızda, kendine özgü bir olguyla karşı karşıya geliriz.

Yaşlanma ve ölmenin biyolojik yönlerine ilişkin toplumsal bilgi hazinesi, son iki yüzyıl boyunca gelişmiştir. Bu alanlardaki bilginin kendisi de daha iyi temellendirilmiş ve daha gerçekçi bir hale gelmiştir. Bu bilgi artışıyla beraber kontrol fırsatları da genişlemiştir. Ancak biyolojik düzlemde yaşlanma ve ölme süreçleri üzerindeki insan kontrolünü genişletme çabası, mutlak sınırına dayanıyor gibi görünüyor. Bu durum, doğal evrenin gücü karşısında insan gücünün belli sınırları olduğunu hatırlatıyor.

Biyolojik bilgideki gelişmeler, bireyin ortalama yaşam beklentisini önemli ölçüde artırmayı mümkün kıldı. Ancak her ne kadar tıbbi bilgideki ilerlemeler ve diğer kontrol imkânları sayesinde bireyin yaşamı uzatılmaya, yaşlanma ve ölümle ilgili şikâyetleri azaltılmaya çalışılsa da bir insanın ölümü, doğa üzerindeki insan kontrolünün genişletilmesinin sınırları olabileceğini gösteren olaylardan biridir. Şüphesiz bu genişlemenin kapsamı pek çok alanda tahmin edilemez derecede büyüktür. Bu, doğa olayları düzleminde insanların yapabileceklerinde sınırlar olduğunu yadsımaz.

Görüldüğü kadarıyla bu durum, insan yaşamının toplumsal düzlemleri için geçerli değildir. Burada görünürde kesin bir yapılabilirlik sınırı yoktur, böyle bir şeyle karşılaşılması pek muhtemel değildir. Ama şüphesiz, insanlar bilgi ve kontrol alanlarını genişletmek bakımından her zaman üstesinden gelinmesi zor engellerle, bazen yüzlerce, belki binlerce yıl boyunca üstesinden gelinemeyen bariyerlerle karşılaşmaktadırlar – her ne kadar bunlar tamamen insan kontrolünün erişimi dışında olmasalar bile. Yapılabilirliğin önündeki mutlak engeller, adına "doğa" dediğimiz evrenin insanlık öncesi entegrasyon düzeylerinde mevcuttur. "Toplum" ve "bireyler" gibi kavramların ifade ettiği insani-toplumsal

uyum düzeylerinde bu tür engeller, ancak doğanın eğitemeyeceğimiz entegrasyon düzlemini içerdiği ya da onlara gömülü olduğu ölçüde mevcuttur.

Günümüz insanlarına yönlerini bulmada ve kendi meseleleriyle başa çıkmalarında zorluk çıkaran bu bariyerlerin ikisinden –ki bunları bertaraf etmek pekâlâ mümkündür– burada kısaca söz etmek istiyorum. Evvela yaygın olarak varsayılan bir değerler ölçeği vardır; buna dayanarak "doğa"nın yani insan öncesi doğanın, "kültür"den, "toplum"dan kısacası dünyanın bizatihi insanlar tarafından inşa edilmiş ve yaratılmış alanından çok daha yüksek değere sahip olduğu kabul edilir. Doğanın sonsuz düzeni, insan dünyasının düzensizliğinin ve değişebilirliğinin karşısına hayranlıkla yerleştirilir. Yetişkin bile olsa pek çok insan, tıpkı çocuklar gibi, ellerinden tutacak, onlara gitmeleri gereken yolu gösterecek, anne veya baba figürü olabilecek birilerini arar. "Doğa," işte bu figürlerden biridir. Onun yaptığı yani "doğal" olan her şeyin, insanlar için iyisi ve sağlıklısı olduğu söylenir. Newton'un "doğa" imgesinin izdüşümü, Kant'ın üstümüzdeki yıldızlı göğe ve içimizdeki ebedi ahlâk yasalarına olan hayranlığında ifade bulmuştu. Ancak Newton'un güzel doğa imgesi, artık gerilerde kaldı. "Doğa" kavramının günümüzde kozmologların evrenin evrimi olarak düşündükleriyle, yani onun amaçsız olarak genişlemesiyle, sayısız güneş ve galaksilerin büyümesi, oluşması ve yok olmasıyla ve ışığı tüketen "kara delikler"le eşanlamlı olduğu kolayca unutuluyor. Bunu ister "düzen" ister "tesadüf" ister "kaos" olarak tanımlayalım, neticede aynı yere varırız.

Ayrıca doğanın insanlar için iyi ya da kötü olduğunu söylemenin pek anlamı yoktur. Zira "doğa"nın bir niyeti yoktur, hiçbir amaç tanımaz ve tamamen anlamsızdır. Doğanın bu dünyada hedefler belirleyebilecek, anlam yaratabilecek ve anlam verebilecek tek yaratığı, insandır. Ancak birçok insan

için, insanlığın anlamlı ya da anlamsız hedef, plan ve eylemlerine karar verme yükünün kendilerini de bağladığını düşünmek hâlâ dayanılmaz bir şeydir. Her zaman bu yükü üstlerinden atıp onun sırtına yıkabilecekleri, uyacakları kuralları belirleyen ve yaşanmaya değer hedefler koyan birini ararlar. Umdukları, dışarıdan verilen bir anlamdır; mümkün olan ise, kendilerinin ve nihayetinde tüm insanların müştereken oluşturduğu, hayatlarına yön verecek olan sağduyudur.

İnsanlığın olgunlaşması, zor bir süreçtir. Çıraklık dönemi uzundur; ciddi hatalar kaçınılmazdır ve bu süreçte kendi kendini imha etme, kendi yaşam koşullarını ortadan kaldırma tehlikesi çok büyüktür. Ancak insanların çocuksu davranışlar sergilemeye devam etmeleri, yapabilecekleri her şeyi bir başkasının yapmasını beklemeleri, bu tehlikeyi daha da büyütür ve şiddetlendirir. Kendi haline bırakıldığı takdirde doğanın insanlar ve onların ortak yaşamları için doğru olanı yapacağı telakkisi, buna bir örnektir. Bu, yalnızca insanların alabilecekleri kararların ve buna paralel sorumlulukların, insanlardan alınıp muhayyel bir anne figürüne yani "doğaya" yüklenişinin tezahürüdür. Ancak kendi haline bırakılan "doğa", insanlar için tehlikelerle doludur. Elbette "doğanın" insanlar tarafından işlenmesi de büyük tehlikeleri beraberinde getirir. Lakin insanlar, hatalarından ders alabilirler. İnsandışı doğa süreçlerine bir şey öğretemezsiniz. Şüphesiz, insan toplumunun kendisi de doğanın gelişimsel bir aşamasıdır. Ancak insan toplumunu önceki bütün diğer aşamalardan farklı kılan unsurlardan biri de insanların, ortak ve kişisel deneyimlerine yani öğrenme süreçlerine dayanarak duygu ve davranışlarını büyük ölçüde ve diğer yaratıklardan daha farklı bir biçimde değiştirebilmeleridir. Bu değişebilme yeteneği, insanlar için olağanüstü bir değer kazanabilir. Fakat ölümsüzlük arzusu, insanları tekrar tekrar baştan çıkararak değişmezlik sembollerine, örneğin değişmez

olarak düşünülen "doğa"ya, kendilerinden yani kendi ortak yaşamlarının gelişiminden, "doğa", "toplum" ve kendi kişilikleri üzerindeki kontrollerinin değişen alan ve kalıplarından daha fazla değer vermeye yönlendirmiştir. Belki bunları okurken bile araştırılması elzem olan bu yeniden değerlendirme karşısındaki direnci hissedebilirsiniz. Bahsettiğim engellerden biri, işte budur.

Burada örnek olarak değinmek istediğim ikinci engel ise insanların beraberce inşa ettikleri gerçeklik alanında, planlanmamış fakat yönlendirilmiş ve yapılandırılmış bir şekilde uzun bir müddet cereyan eden dönüşümleri fark edebilmelerindeki mevcut yetersizlikle alakalıdır – tıpkı onları istemsizce bir o tarafa bir bu tarafa sürükleyen kontrol edilemez doğa süreçleri gibi. İnsanlar, plansız sosyal süreçleri bu şekilde görmedikleri dolayısıyla nasıl açıklayacaklarını bilmedikleri için, bunları etkileyecek hatta kontrol altına alacak uygun araçlara sahip değillerdir. Bu engelin bir örneği de günümüz insanlarının, yeniden yeniden savaşmalarına neden olan plansız süreçleri idrak etmekteki yetersizliğidir.[2] Bir dizi devlet-toplumu, üyelerinin, başkalarının öldürülmesinden özellikle hoşnut olmağı ya da kendilerinin savaşta ölmesinin bilhassa onur verici görünmediği bir uygarlık aşamasına ulaşmıştır. Ancak daha önceki gelişme aşamalarında yer alan insanların kontrol edilemeyen büyük nehir taşkınları yahut ülke nüfusunun önemli bir bölümünü öldüren büyük bulaşıcı salgınlar tarafından tehdit edilmeleri gibi, günümüz insanları da savaş tehdidine karşı çaresizdirler.

İnsandışı doğanın bu insani-toplumsal süreçlerle olan ilişkisinin zihinsel düzlemde "doğa" ve "kültür" gibi karşıt ikilikler biçiminde işlendiğinden ve doğaya daha yüksek bir

2 Burada yalnızca şuna değinmekle yetiniyorum: *Tekel Mekanizması* adı altında ele aldığım ve *Uygarlık Süreci* kitabımın ikinci cildinde açıkladığım üzere devletler arasındaki serbest rekabetin kendini göstermeye dönük zorlamalarının, onların savaşa sürüklenmesinde belirleyici bir rol oynadığına inanıyorum.

değer atfedildiğinden zaten bahsetmiştim. Ham halindeki "doğanın" insan ihtiyaçlarına uygun olmadığını 20. yüzyılın sonlarındaki insanlara açıklamak, her zaman kolay değildir. Doğa, kurtlar, vahşi kediler, zehirli yılanlar, akrepler, kısacası insanları tehdit edebilecek diğer tüm canlılar öldürülüp ilkel ormanlar temizlendiğinde, insanlar tarafından iyice evcilleştirilip dönüştürüldüğünde şehirlerde yaşayanların çoğuna insancıl ve güzel görünmeye başladı. Aslında doğa süreçleri kendi yoluna gider; iyi ve kötüyü, sağlığın sevincini ve hastalığın amansız ağrılarını insanlara körü körüne ve kayıtsızca dağıtır. Zaruret hasıl olduğunda anlamsız doğa olaylarına belli bir dereceye kadar hâkim olabilecek ve birbirlerine yardım edebilecek olanlar, yalnızca insanlardır.

Hekimler bunu yapabilir ya da en azından deneyebilirler. Hastaları için tek önemli şeyin doğa süreçleri olduğu düşüncesi, belki onlar için hâlâ bir rol oynayabilir. Bazen durum bu olabilir. Ama bazen de olmaz. Katı doktrinlerin burada pek yardımı olmaz. Önemli olan doğanın iyiliği ve kötülüğü ile ilgili dogmatik bir tutumu olmayan bilimsel bilgidir. Günümüzde tıbbi bilgi, çoğunlukla sadece biyolojik bilgi ile eşdeğer kabul edilir. Ancak gelecekte insanların kişiliklerine, aralarındaki ilişkilere, birbirlerine bağlanmalarına ve dolayısıyla birbirlerine uyguladıkları zorlamalara ilişkin bilgilerin de hekimlerin ihtisas alanına ait olacağı düşünülebilir.

Burada tartıştığım problemler, bu bilgi alanına aittir. Yaşlanmakta ve ölmekte olan insanlar için yaşamlarının toplumsal veçhelerinin, diğer insanlarla olan ilişkilerinin bilhassa önem kazanmasının sebebi, tam da kör ve kontrol edilemez doğa süreçlerinin onlar üzerinde su götürmez bir şekilde güç kazanması olabilir. Bununla birlikte insanların doğa süreçleri üzerindeki kontrollerinin bu noktada sınırına ulaştığı bilgisi, çoğu zaman hekimleri ve belki yaşlı ve ölmekte olan insanların akrabalarını ve arkadaşlarını da, top-

lumsal ihtiyaçları ile çelişen bir tutum içinde bırakır. Sanki yapacak bir şey olmayacağını söylüyor, omuz silkerek nedametle kendi yollarına gidiyorlardır. Özellikle mesleği doğanın kör ve yıkıcı güçlerine hâkimiyet kurmak olan hekimler, bu durumdaki gibi, bu kör doğa güçlerinin hasta ve ölmekte olan organizmanın normal özdenetimini nasıl bozduğunu ve nihayetinde kontrolden çıkmış organizmayı nasıl yok ettiğini ürpererek görürler.

Kuşkusuz insanların bu bozulma sürecini sükûnetle yaşamaları kolay değildir. Fakat bu durumdaki insanlar belki de bağların henüz kopmadığına, yaşayanların etraflarından kaybolsalar dahi onlar için hâlâ değer taşıdığına dair başkalarının tanıklıklarına bilhassa ihtiyaç duyarlar; zira şimdi zayıf düştükleri ve belki de kendi geçmişlerinin sadece bir gölgesi haline geldikleri için bunlar çok önemlidir. Fakat ölmekte olanların bazıları için en doğrusu, yalnız kalmaktır. Belki hayal kurabiliyorlardır ve rahatsız edilmek istemiyorlardır. Onların ihtiyaçlarını sezip hissetmek gerekir. Ölmek, günümüzde daha gayriresmileşmiş ve bireysel ihtiyaçların –şayet onların ne olduğunu biliyorsak– kapsamı daha genişlemiştir.

6

Tüm bunlarla birlikte ölüm ve ölüme karşı yürürlükte olan tutumların değişmez ve tesadüfi olmadığı gerçeği, belki açıklığa kavuşur. Belli bir gelişim evresindeki toplumların, dolayısıyla özgül bir yapının kendine özgü niteliklerinden söz ediyoruz. Genellikle bu toplumlarda ebeveynler, çocuklarıyla ölüm ve ölmek hakkında konuşmaktan eskiye nazaran daha büyük bir korku duyuyorlar. Çocuklar, ölü birini görmeksizin büyüyebilirler. Oysa toplumsal gelişmenin daha erken aşamalarında cesetler görmek, çoğunlukla sıradan bir şeydi. O zamanlardan beri ortalama ölüm yaşındaki artış, ölümü, ergenlerin ve yaşayanların ufkundan daha fazla uzaklaştırmıştır.

Ortalama yaşam süresinin 37 ile 40 yıl olduğu bir toplumda ölüm düşüncesinin –ergenler için bile–, yaşam beklentisinin yaklaşık 70 yıl olduğu bir topluma kıyasla daha yaygın olması anlaşılır bir haldir. Toplumumuzdaki genç insanların tüm zamanlara nazaran daha uzun bir yaşam beklentisi içerisinde olmalarının, nükleer bir savaştan dehşet duymalarına ayrıca katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu-

nu, bir mülakatta, *Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine* adlı kitabıma atıfta bulunan yirmi yaşındaki bir kadın gazetecinin kaşlarını çatarak "*Bu tuhaf konuyu nerden buldunuz?*" sorusunu sorduğunda fark ettim.

Tüm bunlar, gelişmiş toplumlarda ölümün ve ölmenin, yaşayanların ufkundan önceki zamanlarda olduğundan daha fazla çıkarılıp normal hayatın perde arkasına sürgün edilmesine katkıda bulunuyor. Hiçbir zaman insanlar, günümüz gelişmiş toplumlarındaki gibi böyle sessiz ve hijyenik ölmediler ve yalnızlığı bu kadar teşvik eden toplumsal koşullarda yaşamadılar.

7

Time to Dying [Ölme Zamanı] adlı ünlü kitabın (Chicago, 1968) yazarları B.G. Glaser ve A.L. Strauss, bu konuda şunları belirtirler:

> Çoğu hasta, bir aileye mensuptur. Akrabaları, ölmekte olan bir aile üyesinin son günlerinde başucunda görünüyorlarsa onların varlığı, hekimler ve hemşireler için ciddi sorunlara neden olabilir ve hatta hastanın tedavisini olumsuz yönde bile etkileyebilir (s. 151).

Bu kısa cümle, rasyonel biçimde algılanan ölmenin kurumsallaşmasındaki, en azından Glaser ve Strauss'un gözlemlerinin dayandığı Amerikan hastanelerindeki ciddi ve çözülmemiş bir çelişkiye işaret eder. Ölmekte olan kişiye, en ileri, bilimsel temele dayanan tıbbi tedavi verilir. Ancak bağlı olduğu insanlarla temas halinde olması veya onların refakati, özellikle ölmekte olan yani hayata veda eden için yüksek seviyede teselli edici olabilir; fakat bu durum, genellikle ölmekte olanların rasyonel tedavileri ve hastane personelinin rutinleri için rahatsız edici kabul edilir; bu yüzden de

mümkün olduğu kadar kısaltılır veya önlenir. Bu bağlamda Glaser ve Strauss (s. 152), ekonomik olarak azgelişmiş bazı bölgelerde, akrabaların ölmekte olan yakınlarına teselli ve bakım sunduklarına dikkat çekerler. Bu insanlar, hastane personelinin diğer görevlerini yapmalarını kolaylaştırdıkları gibi kendilerini daha iyi hisseden diğer hastaların rutin bakımlarını da yaparlar. Yani hastane personeli, onların varlığına alışmıştır. Başka hastaların teselliye muhtaç akrabaları, birbirlerine de yardım ederler. Bu durum, Glaser ve Strauss'un, gelişmiş ülkelerin hastanelerinde personelin acı çeken hasta yakınlarıyla ilgilenmek için de vakit harcamak zorunda kaldığına dair tespitleriyle çelişir.

Bu farkın imgesi açık seçiktir. Bir tarafta yaşlı biri. Diğer tarafta ağır hastanın etrafında toplanmış, ona yiyecek getiren, ilaç veren, onu temizleyen ve yıkayan, belki onun hasta yatağına sokaktan biraz kir taşıyan, yıkanmamış elleriyle bakımını yapan aile üyeleri. Tüm bunlar belki de ölüm sürecinin tamamlanmasını hızlandırabilir, çünkü hiçbiri hijyenik değildir. Onların varlığı belki de ölümü uzatabilir, zira ölmekte olanların hayatlarındaki son büyük sevinçlerden biri, aile üyeleri ve arkadaşlarının kendileriyle ilgilenmeleri olabilir. Bu, son bir sevgi kanıtı yani ölmekte olanların başkaları nezdinde anlam ifade ettiğinin son bir kanıtı olabilir. Ve bu, yani kişinin sevgi veya şefkat beslediği, varlığı ve yakınlığı ile sıcak bir bağlılık hissi uyandıran birinden duygusal karşılık görmesi, insan varoluşunun en önemli dayanaklarından biridir. İnsanların birbirlerinin duygularını karşılıklı onaylamaları yani iki ya da daha fazla insanın duygusal rezonanslarının mütekabiliyeti, tatmin edici bir insan varoluşunun önemli, anlam katıcı nüvesini oluşturur; insanların yaşamlarının sonuna kadar karşılıklı sevgisidir bu nüve.

Kimse kendini kandırmasın; azgelişmiş devletlerde, ailelerde, çoğu zaman ahenkten başka her şey vardır. Kadınlar ve

erkekler arasındaki güç eşitsizliği ile gençler ve yaşlılar arasındaki güç eşitsizliği genelde el eledir. Aile üyeleri birbirlerini sevebilir ya da birbirlerinden nefret edebilir, her ikisi aynı anda da görülebilir. İlişkiler, kıskançlık ve saygısızlıkla dolu olabilir. Bu toplumsal gelişme basamağında yalnızca bir şey eksiktir – bilhassa, ailenin duygusal merkezinde ve bütünleşmesinin çekirdeğinde kadınların, annelerin yer aldıkları durumlarda. Bu gibi geniş ailelerde tarafsızlık duygusu olmaz. Oysa bu durumlarda ölmekte olanlara yardımcı olacak şey, o duygudur. Bunlar, çoğu zaman kendileri için yüksek bir duygusal değer taşıyan ve kendilerinin de onlara böylesi güçlü bir duygusal değer taşıdığını hissettiren insanların arasında, herkesin ortasında veda ederler dünyaya. Hijyenik koşullarda ölmeseler de yalnız değildirler. Buna karşılık modern bir hastanenin yoğun bakım ünitesinde ölmekte olanlar, her ne kadar en yeni biyo-fiziksel uzmanlık bilgilerine göre, ancak genellikle nötr/yansız bir hissiyatla, tedavi edilseler bile tamamen yalnızlık içinde ölebilirler.

8

Yaşam süresini uzatan teknik mükemmelleşme, kesinlikle günümüzde ölmekte olanların yalnızlığına etki eden yegâne etken değildir. Daha gelişmiş sanayi ülkelerinde artan içsel uzlaşı ve şiddete karşı utanma eşiğindeki kayda değer ilerleme, bu toplumlarda, yaşayanların ölmekte olanlara karşı çoğunlukla gizli ama açıkça fark edilebilir hoşnutsuzluklarına etki eder. Bu, bu toplumların birçok üyesinin, kendi duygularını onaylamasalar bile tam olarak karşı koyamayacağı bir hoşnutsuzluktur. Zira ölüm, her ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin, bir şiddet eylemidir. İster tedrici ister ani olsun bir insan organizmasının çöküşüne neden olan ölümün müsebbibinin insanların mı yoksa kör bir doğal sürecin mi olduğu, ölen kişi için fazla önem taşımaz. Bunun yanı sıra iç uzlaşının ve de uygarlık zorlamalarının yüksek olması da ölüme veya daha kesin bir ifadeyle ölmekte olanlara yönelik bir antipatiye etki eder. Buna çokça örnek verilebilir. Freud'un gırtlak kanserinden dolayı uzayan ölüm süreci, en etkileyici örneklerden biridir. Ülser günbegün daha ağır kokulara neden oluyordu. Öyle ki Freud'un sadık köpeği bile

ona yaklaşmayı reddediyordu. Sadece Anna Freud, ölmekte olan babasına duyduğu güçlü ve daimi sevgisiyle bu zorlu haftalarda ona yardım etti ve terk edilmişlik hissini tattırmadı. Simone de Beauvoir, artık kontrol edemediği için idrarını kaçıran, bu yüzden plastik torbalarla dolaşmak zorunda kalan arkadaşı Sartre'ın son aylarını ürpertici bir netlikle tasvir etmiştir. İnsan organizmasının çürümesi yani ölüm dediğimiz süreç, genellikle kokusuz olmaz. Gelişmiş toplumlar ise, mensuplarını ağır kokulara karşı oldukça yüksek bir hassasiyeti öğreterek yetiştirirler.

Tüm bunlar aslında daha gelişmiş toplumlarda ölmekte olanların problemlerine henüz hâkim olamadığımızın örnekleridir. Burada söylediklerim, henüz çözülmemiş problemlerin teşhisine dair sadece küçük bir katkıdır. Bana öyle geliyor ki bu teşhis çabasına devam edilmelidir, zira ölümün yüzleşilmesi gereken bazı özel sorunları da beraberinde getirdiği gerçeği, genellikle daha gelişmiş toplumlarda henüz tam olarak anlaşılamamıştır.

Burada ele aldığım problemler, görüldüğü üzere tıp sosyolojisinin problemleridir. Mevcut tıbbi tedbirler, öncelikle bir insanın kalp, mesane, atardamarlar gibi fizyolojik işleyişinin ayrıntılarıyla ilgilenir. Detaylar söz konusu olduğunda ise günümüzdeki yaşam desteği ve yaşamı uzatmak ile ilgili tıbbi teknoloji, şüphesiz hiç olmadığı kadar gelişti. Ancak gitgide kötü işleyen münferit organları veya organ bölgelerini tıbbi olarak düzeltmek için çabalamak, yalnızca tüm bu alt süreçlerin bedeninde bütünleştiği kişiye faydalıdır. Eğer bu münferit alt süreçlerle ilgili problemler, bunların bedeninde entegre edildiği kişinin problemlerini unuttururse o zaman esas itibarıyla bu alt süreçler için yapılanların da hiçbir kıymeti kalmayacaktır. İnsanın çürümesi yahut bizim yaşlanma ve ölme dediğimiz şey, günümüzde insanlara ve onların arasında hekimlere çözülememiş ve büyük öl-

çüde farkına varılamamış bir dizi görev yükler. Göz önüne aldığım bu görevler, bireyin diğer bütün insanlardan bağımsız olarak bütünüyle kendisi için var olduğu şeklinde görülmesi ve ele alınması halinde perdelenecektir. Hekimlerin, bir insanın diğer insanlarla olan ilişkisinin birçok durumda, hastalık belirtilerinin ortaya çıkışında veya hastalığın seyrinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunun ne kadar bilincinde olduklarından emin değilim. Burada, insanların ölmekte olan insanlarla olan ilişkileri problemini gündeme getirdim. Görüldüğü üzere daha gelişmiş toplumlarda bu ilişkilerin özel bir biçimi vardır, çünkü buralarda ölüm süreci, normal toplumsal yaşamdan eskiye nazaran daha çok tecrit edilmiştir. Bu tecrit, daha ileri toplumlarda yaşayan insanların yaşlanma ve ölmeyi, önceki toplumlarda yaşayan insanlardan daha farklı tecrübe etmelerini beraberinde getirmiştir. Önceki toplumlarda yaşamış insanlarda bu tecrübe, geleneksel kamu kurumları ve fantezileri tarafından organize edilirken daha sonraki toplumların insanlarında bastırma yoluyla bulanıklaştırılmıştır. Belki ölmekte olanların bir başına ve yalnız kaldıklarına işaret etmek, gelişmiş toplumlardaki üstesinden gelinememiş görevlerin özünü netleştirmeye yardımcı olur.

Hekimlerin zamanının az olduğunun farkındayım. Ayrıca onların, insanlara ve onların ilişkilerine geçmişte olduğundan daha fazla önem verdiklerini de biliyorum. Ölmekte olan insanlar, evlerinde daha hızlı öleceklerini bilmelerine rağmen hastanede değil de evlerinde ölmeyi tercih ederlerse ne yapmalı? Belki de insanların istedikleri tam olarak budur. İnsanlara itina göstermenin, tekil organlara gösterilen itinanın bazen biraz gerisinde kaldığını söylemek, belki hâlâ tamamen faydasız değildir.